

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANA BİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

HOCA KADRİ NÂSİH'IN HAYATI ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Dilek KORKMAZ

İstanbul 2006

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANA BİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

HOCA KADRİ NÂSİH'IN HAYATI ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Dilek KORKMAZ

Danışmanı: Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ

İstanbul 2006

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

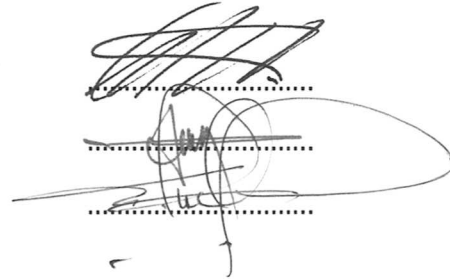
İLAHİYAT Anabilim Dalı KELAM Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi DİLEK KORKMAZ'ın HOCA KADRİ NÂSİH'İN HAYATI, ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 13.07.2006 tarih ve 2006-7/11 sayılı kararıyla ile oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 01.12.2006

- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. İLYAS ÇELEBİ
2) Jüri Üyesi : PROF. DR. YUSUF ŞEVKİ YAVUZ
3) Jüri Üyesi : PROF. DR. ZİYA YILMAZER

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	II
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	VII

BİRİNCİ BÖLÜM

HOCA KADRİ NÂSİH'IN HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI.....	2
A. KİŞİLİĞİ.....	5
B. MEHMET ÂKİF ERSOY ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	6
II. ESERLERİ	
A. İSTİNSÂF.....	11
B. ZULM Ü ADL.....	14
C. SARAYİH.....	15

İKİNCİ BÖLÜM

HOCA KADRİ NÂSİH'IN GÖRÜŞLERİ

I. ULÛHİYET

A. ALLAH'IN SIFATLARI.....	18
B. KADER.....	19
1. Kader ve Kazaya İman.....	19
2. Saâdet-Şekâvet.....	22
3. İnsanın İradesi ve Fiillerindeki Rolü (halk-kesb).....	26

II. ÂHİRET

A. KIYAMET ALÂMETLERİ (DECCAL, MEHDÎ, NÜZÛL-İ İSA).....	33
B. RU'YETULLÂH.....	35

III. İMAN VE KÜFÜR

A. İMAN

1. İMANIN TARİFİ, İMAN VE İSLÂM.....	37
a. İman-İslâm Münasebeti.....	40
b. Hidâyet ve Dalâlet.....	40
2. İMAN-AMEL MÜNASEBETİ.....	43
a. İman-Amel Hakkındaki Görüşleri.....	43
b. İmanda Artma Eksilme.....	48
c. Namaz, Oruç, Zekât İbadetleri Hakkındaki Görüşleri.....	49
d. Sarhoşluk Verici Maddelerin Kullanılması Hakkındaki Görüşleri.....	51

B. KÜFÜR

1. KÜFRÜN TANIMI VE MAHİYETİ.....	52
2. TEKFİR VE İKRAH.....	55
a. Tekfir.....	55
b. İkrah.....	57

IV. SİYASET

A. TÜRK DÜŞÜNCESİNDE VE YENİLİK HAREKETLERİNDE HOCA

KADRİ’NİN YERİ.....	58
---------------------	----

B. İMÂMET VE HİLÂFET.....

C. MEŞRÛTİYET.....

D. ŞÛRA.....

E. İTTİHAD-I İSLÂM.....

F. EĞİTİM KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ.....

G. CİHAT KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ.....

V. KADIN HAKLARI, AHLÂK VE BENZERİ KONULARDAKİ

GÖRÜŞLERİ

A. KADIN HAKLARI KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	81
1. Evlilik Konusundaki Görüşleri.....	83
2. Talâk Konusundaki Görüşleri.....	84
3. Ferace Konusundaki Görüşleri.....	85
4. Teaddüd-i Zevcât Konusundaki Görüşleri.....	85
B. AHLÂK KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	86

VI. KELÂM İLMİ VE BAZI KELÂM MEZHEPLERİ HAKKINDAKİ

GÖRÜŞLERİ

A. KELÂM İLMİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	87
B. MU'TEZİLE MEZHEBİNİN ESASLARI HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ..	88
1. Tevhîd.....	88
2. Adl.....	89
3. Va'd ve Vaid.....	91
4. Emir bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münker.....	91
5. Menzile Beyne'l-Menzileteyn.....	91
SONUÇ.....	93
BİBLİYOGRAFYA.....	96

ÖNSÖZ

Son devir Osmanlı Ulemâsından ve Jöntürklerin de önemli şahsiyetlerinden biri olan Hoca Kadri Nâsîh'ın kelâm ilmi ile hilâfet ve siyâset konularına dair beyân etmiş olduğu fikirlerini kendisinin yaşadığı dönemin özelliklerini de göz önünde bulundurarak vermeye çalıştığımız bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Yapmış olduğumuz bu çalışmanın birinci bölümünde Hoca Kadri'nin hayatı ve eserlerini incelemeye çalışırken, ikinci bölümde ise onun ulûhiyet, âhiret, iman, siyaset ve kelâm ilmine ait fikirlerini özellikle Mu'tezile mezhebi ile Ehl-i Sünnet'in görüşlerini mukayese etmek suretiyle vermeye çalıştık.

Büyük gayretler neticesinde tamamladığım çalışmamda desteğini benden esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. İlyas Çelebi'ye çok teşekkür ederim. Ayrıca maddî ve manevî olarak beni destekleyen aileme ve emeği geçen tüm arkadaşlarıma müteşekkirim.

İstanbul, 2006

Dilek KORKMAZ

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adıgeçen eser
a.s.	:	Aleyhisselâm
b.	:	İbn
bk.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
h.	:	Hicrî
hz.	:	Hazreti
hızr.	:	Hazırlayan
m.	:	Miladi
nşr.	:	Neşreden
s.	:	Sayfa
ss.	:	Sayfa sayısı
sy.	:	Sayı
ö.	:	Ölüm tarihi
thk.	:	Tahkik
trc.	:	Tercüme
ts.	:	Tarihsiz
v.b.	:	Ve benzeri

GİRİŞ

II. Abdulhamid devrinde yaşamış ulemâdan olan Hoca Kadri Nâsîh'in hayatı, eserleri ve görüşlerinin incelendiği bu çalışmada onun İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle olan münasebeti, kelam ilmine dair fikirleri, hilâfet ve siyaset konularındaki görüşleri ele alınarak incelenmiştir. II. Abdulhamid yönetimini ortadan kaldırarak istibdada son vermeyi amaç edinen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyeti ilân ederek Kanun-ı Esâsî'ye yeniden işlerlik kazandırmayı, düzen ve ilerlemeyi sağlamak için de Batının bilimsel evriminin sonuçlarının özümzenmesini kendisine ilke edinmiştir. Tanzimat'la birlikte başladığı kabul edilen çağdaşlaşmadan nasibini almış olan ulemânın siyasî muhalefet oluşturmadaki rolü yadsınamaz. Hoca Kadri de bu durumdan kendini soyutlamayarak siyasî oluşumların içinde yer almaktan kaçınmamış, hatta bu noktada pasif davranan ulemâyı harekete geçirmeye çalışmıştır. Hayatını II. Abdulhamid'e muhalefet çizgisinde devam ettiren Hoca Kadri, başlangıçta vaat ettikleri hürriyet havasını getirmemekle suçladığı Jöntürklere de cephe almıştır. Çünkü onların yönettiği hükümetlerin Abdulhamid idaresini mumla arattığı kanaatine ulaşmıştır.

Aynı zamanda Jöntürklerin Mısır şubesinin kurucularından olan Hoca Kadri'nin hayatını ve görüşlerini öncelikle kendi yazmış olduğu *İstinsâf, Zulm ü Adl ve Sarâyih* isimli eserlere başvurmak suretiyle ortaya koyduk. Abdulhamid baskısından Mısır'a kaçan Hoca Kadri, orada *Kanun-ı Esâsî* gazetesini çıkarmıştır. Burada Hilâfet ve İmamet Risalesi başlığıyla yayınladığı makalede hilâfetle ilgili görüşlerini ifade etmekte, Ulemâ ve meşayih Abdulhamid yönetimine karşı harekete geçirmek için onlara seslenmektedir. Mısır'da *Havatur* isimli bir gazete de kurmuş olan Hoca Kadri'nin *Meşveret* ve *Terakki*'de de yazıları yayınlanmıştır.

Cahit Tanyol'un *Hoca Kadri Efendi'nin Parlamentosu* adlı eseri onunla ilgili olarak ulaşabildiğimiz tek müstakil çalışmadır. İsmail Kara'nın editörlüğünü yaptığı *Hilâfet Risaleleri* adlı çalışmada onun *Zulm ü Adl*'inin yetmiş sayfalık bir bölümünün lâtinize edildiğini görmekteyiz. Hilmi Ziya Ülken'in *Tarihin Gölgesinde-Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât* ve Ali Birinci'nin *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* isimli eserlerinde Hoca Kadri ile ilgili yazmış oldukları makalelerden de oldukça istifade

etmiş bulunmaktayız. Ayrıca eserlerinde ona dair hatıra ve anekdotlara yer veren yazarlar ile Jöntürkler hakkında yazılmış olan tarih kitapları ve ansiklopedilerden faydalanılmıştır.

Eserlerini Osmanlıca yazmış olan Hoca Kadri, görüşlerini dağınık ve sistemsiz bir şekilde ifade etmiştir. Bu da onun fikirlerini gruplandırırken bizi bazı sıkıntılara sokmuş işimizi zorlaştırmıştır. İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Hoca Kadri'nin hayatı ve eserleri, ikinci bölümünde ise görüşleri ele alınmıştır. Sonuçta ise onun hakkındaki değerlendirmelerimize yer verilmiştir.

Hoca Kadri üzerine çalışma yapmış veya okumaları bulunan Prof. Dr. Ömer Faruk Akün, Prof. Dr. Orhan Okay, Prof. Dr. Alim Kahraman gibi bilim adamları ile görüşülerek değerli fikirlerinden istifade edilmiştir.

Cahit Tanyol'dan sonra Hoca Kadri üzerine yapılmış müstakil ikinci çalışma olan bu tezin bir başlangıç olacağını ve onun hakkında başka çalışma yapacak olan araştırmacılara ışık tutacağını umuyor, eksik ve kusurlarımızın bağışlanmasını akademik camiadan diliyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM
HOCA KADRİ NÂSİH'IN HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI

Hoca Kadri (1855-1918), Jöntürklerin zikredilmeye değer, en mühim şahsiyetlerinden biridir. Kendisi Boşnak asıllı olup, Hersek köylerinden birinde 1855'te doğmuştur. Çocuk yaşta Koniça'ya giden Hoca Kadri, (1840-1904) yazları köyünde koyun çobanlığı yapıyor, kışları da okuyup yazmak için büyük bir gayretle çalışıyordu. Bütün arzusu ise, üç lisan üzere neşriyat-ı İslâmiye ile meşgul olmaktı. V. Murad'ın tahta çıkışından (30 Mayıs 1876) birkaç ay önce, bahar başlangıcında, yirmi bir yaşında İstanbul'a giderek bir müddet Fatih medreselerinde okuduğu hakkında delilden mahrum bir rivayet vardır.¹

Hoca Kadri, *Sarayih* isimli kitabında, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:² “Cennetmekân Sultan Murad, Taht-ı Osmaniye revnakbahş olmazdan (tahta çıkmadan birkaç ay) önce, Hersek-Bosna'dan İstanbul'a geldim. (1879)³ Koniça kasabasında iki-üç sene kışın bazı şeyler okumaklığım ve yazın köyümde koyun çobanlığı etmekliğim, o hicretle diğer bir hale tebeddül etti. Artık biraz Türkçe okumaklığım müyesser oldu.”⁴

Hoca Kadri'nin Daru'l-mualliminde üç sene okuduktan sonra, 1881 tarihinde, yirmi altı yaşındayken birincilikle mezun olduğu bilinmektedir.⁵ Bu konudaki bilgilerimizi de yine, Hoca Kadri'nin *Sarayih* isimli kitabında kendisi hakkında anlattıklarına binaen öğreniyoruz: “Rûmî 974'te yirmi altı yaşında, Darulmuallimîn'den birinci şahadetname aldım. Hamd olsun mektepte üç sene okuduk.”⁶

“Hoca Kadri Nâsîh, mezuniyetinden sonra İstanbul Rüşdiyeleri'nde, on altı sene muallimlik yaptı. Bu rüşdiyelerden biri de Fatih Merkez Rüşdiyesi'ydi. Buradan mezun olan (1889) Mehmet Âkîf'in de (1873-1936) kendisinden bahsederken belirttiği üzere

¹ Ali Birinci, **Tarihin Gölgesinde-Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001, s. 75.

² Bu konu delilden mahrum olarak ifade edilmesine rağmen Hoca Kadri, *Sarayih* isimli kitabında bunu delillendirmektedir.

³ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Konya: Selçuk Yayınları, 1966, s. 213.

⁴ Hoca Kadri Nâsîh, **Sarâyih**, (Topkapı Sarayı Müzesi, Sultan Mehmet V, Teyral Kütüphanesi, No. 31787/946-45), s. 9. Soyadı Payiju olan Hoca Kadri'ye bundan sonraki dipnotlarda Nâsîh şeklinde atıfta bulunulacaktır.

⁵ Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 75.

⁶ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 9.

Hoca Kadri Nâsîh, onda derin tesirler bırakmıştır ve bütün yazarlar, bu konuda müttefiktir. İfadesine göre kendisi de Türk yazarlarından Ziya Paşa (1829-1880) ve Namık Kemâl'i (1840-1888) okumuştur.”⁷

Hoca Kadri Nâsîh'ın Türkçe de dahil olmak üzere Arapça, Farsça ve Fransızca'yı yirmi yaşından sonra öğrenip her üç lisanda da yazabilmekte olduğunu onun *Sarâyih* isimli kitabından öğrenmekteyiz.⁸ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yurtdışındaki faaliyetleri, gençlerin yanı sıra kırk bir yaşında ve on altı senedir muallimlik yapan Hoca Kadri'yi de etkilemiştir. O, daha yurtdışına kaçmadan önce Laleli'de Yeşil Tulumba kahvehânelerinde Fransızca çalışmakta ve siyasi sohbetlerde bulunmaktadır. Firar konusunda fazla bir tereddüt göstermeyen Hoca Kadri, Abdulhamid yönetimine karşı mücadele etmek amacıyla 1896 yılında İstanbul rüşdiyelerine veda ederek Mısır'a kaçmıştır.⁹ Mısır Hidivinin çocuklarına da hocalık yapmış olan Hoca Kadri'nin Jöntürklerle olan ilk ilişkileri burada başlamıştır. Daha sonra İttihad ve Terakki'nin Mısır'daki teşkilatının başına geçmiştir.¹⁰ Yine Kahire'de Rodoslu Salih Cemal Efendi ile birlikte Türkçe ve Arapça olmak üzere, *Kanun-ı Esâsî* gazetesini çıkarmıştır. Salih Cemal Efendi vefat ettikten sonra, Mısır'da *Havâtır* adlı bir gazete kurmuş ve orada *İstinsâf* isiminde bir risale ile Paris'te, *Zulm-ü Adl* isimli bir kitap yayımlamıştır.¹¹ Kahire'de beş sene kalan Hoca Kadri, orada bazı Jöntürklerle *Terakki* adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Hoca Kadri'nin niyeti son günlerini Hicaz'da (Taif'te) geçirmektir, fakat şartlar buna el vermemiştir. Meşrutiyet'ten önce de birkaç defa Paris'e giderek İttihatçıların çalışmalarına katılan Hoca Kadri, I. Dünya Savaşı'nda Paris'te bulunmaktadır. Orada Sorbonne karşısındaki Cafe Soufflet'te daima aynı köşede oturur, yazılarını orada yazar, İttihatçıların hepsiyle de sohbet etmezdi.¹² Burada Doktor Nazım, Bahaeddin Şakir gibi, sürgünde bulunan ne kadar Jöntürk varsa Hoca Kadri'nin etrafında toplanırdı. Paris'e gelip de Hoca Kadri'nin zehirli eleştirilerine tanık olmayan pek az insan bulunurdu. Bazen Sorbon Üniversitesi'ne

⁷ Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 75.

⁸ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 22.

⁹ Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 75.

¹⁰ M. Orhan Okay, **Mehmed Akif, “ Bir Karakter Heykelinin Anatomisi”**, Ankara: Önder Matbaası, 1989, s. 19.

¹¹ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 9.

¹² Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 213.

giden Hoca Kadri, o zamanın otoritelerinden felsefe, sosyoloji ve politika ile ilgili dersleri dinler ve Cafe Soufflet'te bunlara dair eleştirilerde bulunurdu.¹³

Hoca Kadri bir süre *Meşveret*'te de kendi adıyla makaleler yazmıştır. Bu yıllarda *Meşveret* ve *Terakki*'deki yazıları büyük ilgi görmüştür.¹⁴ Rue Lhommond'da oturmakta, çok basit ve gürültüsüz bir hayat sürmektedir. Eserlerinde II. Abdulhamid'e şiddetli hücumlarıyla tanınan Hoca Kadri, daha sonraları ittihatçıların sözlerini tutmadıkları ve Meşrutiyet'in başında vadettikleri hürriyet ve kardeşlik havasını getirmedikleri kanaatıyla hücumlarını onlara karşı çevirmiş ve bütün İttihatçılar İstanbul'a döndükleri halde kendisi Paris'te kalmıştır.¹⁵

Hoca Kadri, Türkiye'de milletin ve devletin kurtuluş çaresini bilen tek insan olduğunu söylemekte ve hayatının en büyük idealini şöyle ifade etmektedir:

“Kırk senelik bir gaye-i emelim vardı. O da, sebepler ve delillerle memleketin bütün korkunç arazlarını (hastalıklarını) İslâm ümmetine anlatmak... Maddî manevî müthiş hasarlara uğramış olan İslâm ülkelerinin korkunç tehlikelere düşmesinin hakîki sebeplerini idrak etmiş ve emrazını (hastalığını) izale edebilecek devaları keşf eylemiş olduğuma her nasılsa bir kanaat hasıl etmişim. Koyun çobanlığı ettiğim günlerden beri o korkunç maraza dair her türlü endişelerde bulunmuşumdur. Diğer ilim dallarında kendimi akrandan aşağı tutarım ve hiçbir şeyde kemale erişmek gibi vâhi (boş) bir iddiaya kalkışmak hafifliğinde bulunmadım ise de o vadide (yani içtimai hastalığı anlamakta) yârâna (dostlara) üstün olduğumu sanmak raddesine varmışım. Bu marazların giderilmesine Allah rızası için âmâde bir insan Türkiye'de kaldıysa, bu ben olduğuma itikat ettim.

Hayatımın ilk zamanlarında sükûnetim, yumuşak başlılığım bir mesel hükmünde idi. Sonra Bosfor ve Nil ile Seine kenarlarında otuz beş senelik gurbet yoğunluğu içinde yuvarlanmamdan nâşi, (sebebiyle) hiddeti mizaca mübtela ve süreati infiâle (güçenen, darılan) zebun (zayıf, aciz) düştüm ise, halimdeki bu değişmeye teaccüp (hayret etmek) edilmemelidir. Tam manasıyla insanlardan kaçmaya başladıysa, mazeretimi anlamayan

¹³ Cahit Tanyol, **Hoca Kadri Efendi'nin Paramentosu**, İstanbul: Kaya Matbaacılık, 2003, s. 46-47.

¹⁴ Okay, s. 19.

¹⁵ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 214.

insanlardan uzaklaştım. Uzletgâhlara rağbetim, münafıklara adavetim (düşmanlığım), tavırlarına adem-i tahammülüm (tahammülsüzlüğüm) tabîî ve şer'îdir.”¹⁶

Hoca Kadri, İttihatçıların 1902’de Paris’te akdettikleri büyük kongreye de katılmıştır. Kongre, Osmanlı Devleti tebaası olan gayr-ı müslim unsurlarla da işbirliği yapma kararı almıştır. O, gayr-ı müslim unsurların, hürriyet için ve hasbi olarak değil, devleti yıkma gayesiyle hareket ettiklerini söyleyerek, kararı protesto eden ve kongreyi terk eden birkaç kişi arasındadır. Bu hadiseyi takiben, Mısır’da da bir kısım, İttihatçıların pozitivist görüşlerine karşı, cemiyetin İslâmî hizbini temsil etmiştir. 1908 inkılabından bir müddet sonra İttihatçıların keyfî ve kanunsuz hareketlerine karşı çıkan Hoca Kadri¹⁷ 1918’de¹⁸ Paris’te ölmüştür.¹⁹

A. KİŞİLİĞİ

İttihad ve Terakki’nin mühim simalarından Ahmed Bedevi Kuran, Hoca Kadri hakkında, “Herkesin hürmet ettiği, çok temiz bir münekkitti. Cemiyet erkanını yakından tanıyor, onları ilim, irfan ve zeka itibariyle tartıyor, merhametsizce tenkitlerde bulunuyordu” demektedir.²⁰

Ahmet Bedevi Kur’an, Hoca Kadri’nin yaratılış bakımından ödün vermeyen, devrimci bir kişiliğe sahip olduğunu, bu nedenle komitecilikle devleti ele geçirmek ve fırsatlardan çıkar sağlamak isteyenlere acımasızca düşmanlık ettiğini belirtmektedir. Ahmet Rıza, (1859-1930) Bahaeddin Şakir, Doktor Nazım gibi İttihatçılara daha o zaman karşı çıktığını ve Doktor Nazım’ı görünce tatlı bir Boşnak şivesiyle: “Bu Nazım yok mu, O’nun içinde yüz tane Abdulhamid oturur, Allah bu memleketi bu haydutların eline düşürmesin, batırır!” dediğini ve bu konuda haklı çıktığını da sözlerine ilave etmektedir.²¹

¹⁶ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 22-23.

¹⁷ Tanyol, s. 38-43.

¹⁸ Cahit Tanyol, yaptığı tüm araştırmalara rağmen Hoca Kadri’nin Türkiye’deki ya da Paris’teki 1910 ile 1918 yılları arasındaki hayatına dair bilgi edinemediğini belirtmektedir. bk. Tanyol, s. 46.

¹⁹ Okay, s. 19.

²⁰ Ahmet Bedevî Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959, s. 530.

²¹ Tanyol, s. 47.

Onun Paris'teki yaşamına ait bilgi verenlerin çoğu, daha çok kişiliği ve karakteri üzerinde durmaktadır. Yalnız Saffet Lütü Tozan, sevmediği kimselerden söz ederken sakalını sola doğru sıvazlayarak konuştuğunu söylemektedir.²²

Yahya Kemal, (1958) Paris'te bulunduğu yıllarda (1905) İttihatçıların içinde Hoca Kadri'yi en dikkate değer tiplerden biri olarak anlatırdı.²³

Yahya Kemal 1903 Eylül'ünde Paris'te, Quarter Latin'de Jöntürklük cereyanıyla karşılaştığını belirtmekte,²⁴ bunlardan Abdulhamid'in hal'ine dair fetvalar neşrederek nihayet, yavaş yavaş neşriyattan ve doğrudan doğruya hareketten bezmiş, kendi halinde yaşayan bir kişi olan Hoca Kadri hakkında hatıratında şunları söylemektedir:

“Paris'te ücra bir sokağa çekilmiş bir zattı. Hoca Kadri Nâsıh, her gün öğleden akşama kadar bir kahve köşesinde vaktini geçirir ve orada ziyaret olunurdu. Asabi, huysuz, su ve hamam görmez, gayet pis, fikirleri karışık, fakat emsali nadir görülür derecede faziletkâr bir insandı. Mevkie ve paraya istiğnası mutlakı. Tab'an muhalif doğmuştu. Yaşadığı müddetçe her hükümete var kuvvetiyle muhalefet etti.”²⁵

“Hoca Kadri nâmuskâr, merdümگیرiz (insanlardan kaçan), seciyeli ve muhterem bir zattı. Peylediği sakin bir kahvenin köşesinde gününü geçirir, Mouffetart Sokağı'nda fakirane bir odada yaşardı; içi marazî derecede temiz, dışı marazî bir derecede pisti. Ömründe yıkanmazdı. Kokudan yanına varılmazdı; mamâfih vaktini geçirdiği kahvede ziyaretçilerle muhâttı. Siyâsiyâtta ne dediği pek anlaşılmazdı.”²⁶

Yine, Yahya Kemal'in verdiği bilgilerden, “Çok ahlâklı ve bedbin” bir zat olduğunu öğreniyoruz.²⁷ Ayrıca, Hoca Kadri'nin ilmen ve ahlâken çok yüksek bir

²² Tanyol, s. 44.

²³ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 215.

²⁴ Nihat Sami Banarlı, **Yahya Kemal'in Hatıraları**, İstanbul: Baha Matbaası, 1960, s. 41-42.

²⁵ Yahya Kemal, **Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım**, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü, 1973, s. 181-183.

²⁶ Kemal, *a.g.e.*, s. 184-185.

²⁷ Yahya Kemal, **Tarih Muhasebeleri**, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü, 1975, s. 56.

kişiliğe sahip olduğunu, Mehmet Âkif Ersoy'un bizlere verdiği bilgilerden de öğrenmekteyiz.²⁸

Ahmet Bedevi Kur'an, Hoca Kadri'nin çok alıngan bir insan olduğunu, ilmî seviye bakımından kendisini, diğer insanların fevkinde telâkkî ettiğini ve karşısında hürmetkâr bir tavır takınılmasını istediğini belirtmektedir.²⁹

Asaf Tugay ise, Hoca Kadri'nin nev'i şahsına mahsus bir vatanperver, hakperest ve çok hamiyetli bir zat olduğunu söylemektedir. Onun hakkında, "Allah gani gani rahmet etsin" demenin dinî bir vecîbe sayılacağını belirtmektedir.³⁰

Havatır gazetesini çıkardıktan sonra, İttihat ve Terakki'nin Mısır Şubesi ile irtibatını asgariye indiren Hoca Kadri, yeni teşkilâtın en büyük rakibi olmuş ve bütün ilişkilerini keserek yeni oluşumun aleyhinde faaliyetlerde bulunmuştur. Şûbenin yeni üyelerinden birisi, Hoca Kadri'yi şu şekilde tanımlamıştır:

"Hakikaten ne kadar iyi Takdir buyurmuşsunuz: Otuz sekiz yaşımdayım, müddet-i ömrümde, Hoca Kadri kadar bayağı ve mülevvesü'l-vicdan bir adam görmedim, izah edeyim:

Hoca Kadri harîs-i şöhret ve harîs-i menfaattir. Son derecede pistir. O kadar ki ayda bir kere yüzünü elini yıkamaz. Hasûddur, garazkârdır... Şimdi böyle bir adam ile ittihad ve itilâf nasıl mümkün olur. Çünkü, bunlara insan demek hatadır. Bahse değer mahluklar değildir. Hocanın etrafındaki (zevât-ı celîle) bunlardır..."³¹

B. MEHMET ÂKİF ERSOY ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Mehmet Âkif Ersoy, (1876-1936) Fatih'te, Otlakçılar Yokuşu'ndaki Fatih Merkez Rüşdiyesi'nde eğitimine devam ederken devrine göre değerli hocaların

²⁸ Okay, s. 18.

²⁹ Ahmet Bedevî Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İstanbul: Tan Matbaası, 1948, s. 113.

³⁰ Asaf Tugay, **İbret**, C. II. İstanbul: Yörük Yayınevi, 1962, s. 12.

³¹ M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, İstanbul: İletişim Yayınları, C. 1. 1985, s. 332.

bulunduğu bu okulda, onun unutamadığı, belki şahsiyetinin de teşekkülünde mühim rolü olan kişi³² Âkif son sınıfta okurken Türkçe hocası olan, Hoca Kadri'dir.³³

Mehmet Âkif'in de, kendisinden bahsederken belirttiği üzere, Hoca Kadri Nâsîh, onda derin tesirler bırakmıştır ve bütün yazarlar, bu konuda müttefiktir.³⁴ Mehmet Âkif, hayatı boyunca hürmet ve minnetle anacağı hocasını şöyle tanıtmaktadır:

“Bu hocaların en mühimi, son sınıfta kendisinden Türkçe okuduğum Hoca Kadri Efendi'dir. Hoca Kadri Efendi, Abdulhamid devrinin hürriyetperver şahsiyetlerindendir. O devirde, evvela Mısır'a kaçtı. Orada *Kanun-ı Esâsî* gazetesini çıkardı. Sonra Paris'e gitti. Paris'te Harb-i Umûmî ortalarına kadar yaşadı. İlmen ve ahlâken çok yüksek bir zat. Aslen Hersekli'dir. İngiliz Kerim Efendi'den ve Hoca Tahsin Efendi'den okumuş, Arapçası, Acemcesi çok kuvvetli. Fransızca da öğrenmiş, Paris'te ilerletmişti. Bu zat lisan itibariyle üzerimde çok müessir oldu. O kadar yüksek bir adamın bir nasihatı bile tesir eder.”

Bu ifadelerden Âkif'in, Hoca Kadri'ye karşı duyduğu saygı ve hayranlıkla beraber, O'nun da Âkif üzerindeki tesiri anlaşılmaktadır.³⁵

“Mehmet Âkif 'in yetiştiği, bilhassa ilk şiir kitabı olan *Safahat*'ı yayınladığı devir, istisnasız hemen her aydının cemiyet meseleleri ile, dolayısıyla politika ile az veya çok ilgilendiği bir devirdir. 1908 Meşrutiyet hareketinden önce hiçbir zaman toplumumuz ve insanımız siyasetle bu tarihten sonraki kadar meşgul olmuş, politika ile bu kadar iç içe geçmiş değildir.”

Safahat'ta yazdığı şiirleri incelendiğinde, Mehmet Âkif'in de Hoca Kadri gibi istibdat karşıtı ve hürriyete aşık bir insan olduğunu görebiliriz.

Mehmed Âkif'in siyasî şahsiyetinin belirlenmesinde, saraya karşı takındığı tavrın önemli bir rolü vardır. Dalkavukluk ve riyadan uzak, hürriyete aşık, mert ve

³² Okay, s. 6.

³³ Okay, s. 18.

³⁴ Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 75.

³⁵ Okay, s. 18.

vefalı, haksızlığa karşı tahammülsüz bir şahsiyet olarak tanımlanan Âkîf'in, saraya karşı da menfî tavırlar içinde olduğu malum bir gerçektir.

Âkîf'in bu mizacının dışında, saraya karşı takınmış olduğu menfî tavrının sebebini, özellikle Abdulhamid aleyhtarı olmasını, yetişme çağında karşılaştığı bir şahsiyet olan hocası Hoca Kadri'de aramak uygun olacaktır.

“Hoca Kadri Efendi'nin komitacı tarafının yanında, onu, Mehmet Âkîf'e yaklaştıran bir cephesi de, Hoca Kadri'nin de katılmış olduğu, ittihatçıların 1902'de Paris'te aktettikleri büyük kongre ile bariz bir durum kazanır. Kongre, Osmanlı devleti tebaası olan gayr-i müslim unsurlarla da işbirliği yapma kararı almıştır. Hoca Kadri Efendi, gayr-i müslim unsurların, hürriyet için ve hasbi olarak değil, devleti yıkma gayesiyle hareket ettiklerini söyleyerek, kararı protesto eden ve kongreyi terk eden birkaç kişi arasındadır.”³⁶

Türkiye'deki hayatına gelince, kendisinin verdiği bilgi dışında, Mehmet Âkîf hatıralarında Hoca Kadri'den büyük bir saygıyla söz eder ve rüşdiyede okurken hocası olduğunu söyler. Abdulhamid baskısına karşı mücadele etmek için Mısır'a firar ettiğini, orada Rodoslu Salih Efendi'yle “*Kanun-ı Esâsî*” adlı Türkçe ve Arapça bir dergi çıkardığına işaret ediyor.

Hoca Kadri, bir süre *Meşveret*'te kendi adıyla makaleler yazmıştır.³⁷ *Meşveret*'in “eğitimci” ve “Osmanlıcı” görüşlerinin yanı başında yazılarında fark edilebilen bir üçüncü ana yön “*Adalet*”³⁸ isminde bir makalenin ortaya çıkıyor olmasıydı. Makalenin konusu şer'î mahkemelerin yerine nizamiye mahkemeleri koyma çabasının Osmanlı mekanizmasında meydana getirdiği değişikliklerdir. Böyle İslâmcı bir tezin, yayımlandığı tarihi pozitivist takvime göre bildiren bir gazetede yeri yoktu. Tam tersine, şeriatın

³⁶ Okay, s. 16-19.

³⁷ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 214; Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 77. Ali Birinci, bu konu ile ilgili olarak, başta *Meşveret* olmak üzere, Hoca Kadri Nâsîh'ın bu devrede herhangi bir gazete ve mecmuada yazı yazdığı hususunda en ufak bir bilginin bile bulunmadığını, *Meşveret*'teki yazılarından bahsedenlerin Hoca Kadri'yi bir başka Mehmet Kadri ile karıştırdıklarını belirtmektedir. Bu durumu, yazının basıldığı 1 Aralık 1895 tarihinde onun yurt dışında olduğu konusunda en ufak bir ihtimalin bile olmadığını belirterek delillendirmektedir.

³⁸ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri* (1895-1908), İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, s. 194.

üstünlüklerini savunan bir organda yeri vardı. Bu nedenle, makalenin yazarı Hoca Kadri'nin Ahmet Rıza'yla işbirliği yapmaları bir anlaşmazlık neticesinde olmuştur. Ahmet Rıza ile Hoca Kadri arasındaki fark Hoca Kadri'nin 1910'da yayımladığı *Sarayih*'inde tam anlamıyla ortaya çıkacaktır. Hoca Kadri'nin Mısır'a geçerek orada daha çok ilmiye mensuplarının görüşlerinin yansıtan *Kanun-ı Esasî*'yi üzerine alması Hoca Kadri'nin 1898'de bile Ahmet Rıza ile çalışmaktan hoşlanmadığını göstermektedir. Balkanlar'daki mahalli komitelerin Ahmet Rıza Bey'in dinsizliğinden şikâyet ettikleri bir sırada Hoca Kadri'nin yazılarının *Meşveret*'te çıkması bu dergiye ihtiyacı olan dinî prestiji sağlamaktaydı.³⁹

Hoca Kadri merhum'un, *Sarayih* ve *İstinsâf* adlı eserleri çok mühim ve her cihetten okunmaya lâyıktır. Türk kadınlarının siyasî haklarından daha o zaman, elli sene önce bu zât bahsetmiştir: "Türkiye'de Meb'un intihabı hakkı kadınlara da verilse millete nafi olur... Türkiye'de kadınlar erkeklerden daha hamiyetli ve ziyade vatanperverdir" demektedir.

Meşrutiyetten sonra, İttihatçılardan gördüğü lâkaytlık, hakikaten çok hazindir; amma yine de böyle bir kâmil zâtın daha insafli olması icap ederdi.⁴⁰ Meşrutiyetten sonra hürriyet kahramanı meşhur Niyazi Bey, yayımladığı bir kitapta *İstinsâf* yazarından pek çok fikir aldığını itiraf etmektedir.

Hoca Kadri, kitabının sonunda eserinin ikinci cildi de içerdiğini şöyle anlatmaktadır:

"Bir iki senedir tab'ı ve neşrinde (yazımında ve basımında) bir hayli müşkilatı gayr-i müfide (anlamsız) tesadüf olunan ve sahibinin her arzusuna rağmen uzun gecikmeye uğrayan bu kitabın litoğrafya ile tab'ı mukarrer olan ikinci kısmı o misüllü ahval ve efalden bahsedecek," dedikten sonra:

"Milleti Osmaniyeyi perişan eden kimselerin âmal ve harakâtını acizane tasvir ederken caddei insaftan (insaf yolundan) ayrıldığımı zannetmiyorum. Bu yolda

³⁹ Mardin, s. 194.

⁴⁰ Tugay, s. 12.

istidlallerim (çıkarımlarım) yanlış çıkarsa, kendimi bahtiyar addederim,” sözleriyle kitabını bitirmektedir.⁴¹ Tüm bu bilgilere rağmen *Sarayih* kitabının ikinci cildinin yayımlanıp yayımlanmadığını bilmiyoruz.

II. ESERLERİ

A. İSTİNSAF

Hoca Kadri’nin *İstinsâf* isimli kitabı; maarif-i İslâmiye, meşveret, hürriyet ve ekler şeklinde başlıca dört bölümden oluşmuştur. Osmanlı hükümdarlarının insafa davet eden eserini bu maksatla yazdığını şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Risalenin başlangıcından bu yana kadar arz olunanlar, Osmanlı Devleti hükümdarlarıyla, ümenâ ve vükelâsının insafını rica etmek maksadıyla serdedilmiştir.”⁴²

Hoca Kadri, Abdulhamid Han’dan, İstinsâf tarikiyle talep edilebilecek mühim işlerden birinin, maarif-i İslâmiye’ye numune olabilecek, maarifi Osmaniye’nin neşr ve tamimine önem verilmesi olduğunu belirtir.

İstinsâf, Hoca Kadri’nin 1899’da (1315) Mısır’da basılmış eserlerindendir. Eserinin Arapça ve Farsçaya da tercüme edilmesini istemektedir.⁴³ Hoca Kadri, bu eserinde Abdulhamid idaresinin kötüye kullanılmış hallerinden şikayet etmekte, fakat henüz hükümdara karşı saygılı bir dil kullanmaktadır. İstibdat idaresini insafa davet eden kitap, başlıca meclisin kapatılması, masrafların artırılması, padişahın şahsına mahsus aylığın yüksekliği, din öğretiminin ihmal edilmesi, padişahın haç taşıyan nişanları göğsüne takması, halîfelik sıfatına yakışmayacak hareketleri (meselâ sarayda yabancı aktörlerin oynadığı *Boccace* piyesi gibi açık saçık sahneleri ailesiyle birlikte seyretmesi), hazineden Mısır prenseslerine lüzumsuz hediyeler ve konaklar ihsan etmesi v.b. konulardan bahsetmektedir. Ahmet Mithat’ın hürriyete, meşrutî idareye, meclisli hükümet şekline karşı aldığı tavrı ve bu münasebetle Fransa’nın meclisle idaresini

⁴¹ Tanyol, s. 53.

⁴² Nâsîh, *İstinsâf*, (Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, No. 106) s. 53.

⁴³ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 10.

kötülemesini, Rusya'daki mutlaki idarenin memleketi ilerlettiğini delil olarak göstermesini şarlatanlığa misal olarak vermektedir.

Aynı konuda Ahmet Cevdet'in (1862-1935) *İkdam*'da, Avusturya'nın meclisli idaresi yüzünden düştüğü sıkıntılardan bahsetmesini, Abdulhamid idaresine yapılmış bir dalkavukluk örneği olarak göstermektedir. Maarifin, esaslı surette düzeltilmesi gereğini belirtiyor. Din öğretimi veren ilkokulların yetmezliğine karşılık, temeli olmayan lüzumsuz idadiler açıldığından bahsediyor. Yabancı malların memlekete sokulması yüzünden yerli endüstrinin mahvolduğunu ve halkın israfa alıştırıldığını söylerken çok doğru bir noktaya dokunan Hoca Kadri, aynı şiddetle yabancı memleketlere öğrenci gönderilmesine de karşı konuşuyor. Japonya ve Rusya'nın artık yabancı memleketlere öğrenci göndermekten vazgeçtiklerini, bu usulün gençleri ahlaksızlığa sürüklediğini söylerken büyük yanlışlığa düşüyor; çünkü o tarihlerde Japonya, Batı memleketlerine çok fazla öğrenci göndermektedir. Türkiye'ye gelince yine o tarihlerde batıda okuyan Türk öğrencilerin sayısı yok denecek kadar azdır. Hoca Kadri'nin yabancı mala karşı gösterdiği haklı taassubu, Batı ilmine de göstermeye kalkması büyük haksızlık ve yanlışlıktır. Asıl şaşılacak cihet, kendisinin ömrünün büyük bir kısmını Paris'te geçirmesi, hatta mezarının orada kalmış olmasıdır.⁴⁴

İsmail Kara, Hoca Kadri'nin *İstinsâf* isimli eserini şu şekilde değerlendirmektedir:

“Hoca Kadri Nâsîh'ın gazetelerdeki yazılarından kitaplaştırdığı ve “adalet/insaf-nasfet talebi” manasına gelen *İstinsâf*'tır. Dili, anlatım tarzı ve kompozisyonu itibarıyla ilmiye mensubu, hele Hoca Kadri gibi İstanbul'da iken hocalığı, zekası ve fikirleri ile şöhret bulmuş bir zata yakışmayacak kadar zayıf, dağınık ve kötü olan eserin II. Abdulhamid ve icraatıyla ilgili iddiaları ve bunları delillendirme üslubu da ancak halk katmanlarını ikna edecek düzeydedir.”⁴⁵

Hoca Kadri, *İstinsâf* adlı eserinde meşveret ve hürriyet kavramlarından bahsederken Peygamber Efendimiz'in her işinde sahabeyle istişare ettiğinden, bu

⁴⁴ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 214.

⁴⁵ İsmail Kara, *Hilâfet Risaleleri, II. Meşrutîyet Devri*, İstanbul: Klasik yayınları, 2004, C. II. s. 12.

konuda pek çok ayet ve hadisin olduğundan bahsederek işe başlamaktadır. Patriklere nişan ve rütbe verilmesi suretiyle ecnebilere verilen imtiyazlar genişletilirken mecliste Hristiyanların olacağı bahane edilerek millet meclisinin istenilmemesini⁴⁶ çelişkili bir durum olarak görmektedir.

İttihad-ı İslâm fikrine karşı çıkan Hoca Kadri, bunun zarardan başka bir şey vermediğini, Hindistan'da meydana gelen isyanların sonucunda İngilizlerin hilâfet düşüncesini izale etmeyi başardığını, bunun neticesinde diğer Müslümanların kuvvetimize dair hüsn-i zanlarının değiştiğini belirtmektedir. Diğer ülkelerdeki bazı Müslüman yazarların, İttihad-ı İslâm fikrine dair bazı risaleler yayınladıklarını, bu risalelerin İngilizler'e hizmet ettiğini, hürriyetin ümmetin gıdası; meşveretin ise, devletin sıhhatinin korunması mesabesinde olduğunu bildirmektedir.⁴⁷

Bir kısım Fransız yazarlarının II. Abdulhamid'in rüşvetiyle Türkiye'de ve Mısır'da zamanın gereklerinden habersiz kimselerle birlikte Türkiye'de millet meclisine gerek olmadığından bahsettiklerini iddia etmektedir.⁴⁸

Hoca Kadri eserinde II. Abdulhamid'in her gece tiyatro oynattığını aşk sahneleri içeren *Boccace* piyesini kerimeleri ve validesiyle birlikte izlediğini ve halîfenin istavrozlu nişan taktığını söyleyerek eleştirmektedir. Bu durumun papanın Osmanlı nişanı takmasına benzemeyeceğini, papanın üzerinde "*lâ ilâhe illallah*" yazılı nişanı göğsüne takması durumunda papalıktan düşeceğini söylemektedir.⁴⁹

Hoca Kadri, yaşadığı dönemle ilgili olarak imâmet hadislerinin ve imâmetten bahseden İslâm kitaplarının tedavülden kaldırıldığı bilgisini vermektedir.⁵⁰ Bununla birlikte II. Abdulhamid'in hilâfet davasında haksız olduğunu,⁵¹ bu durumun Hint ulemâsını, üzerlerinden siyasi töhmeti atmak ve bizimle dinî muhabbetten başka bir bağları olmadığını ilan etmek durumunda bıraktığını bildirmektedir.

⁴⁶ Nâsîh, *İstinsâf*, s. 92.

⁴⁷ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 94-96.

⁴⁸ Nâsîh, *ag.e.*, s. 116.

⁴⁹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 100.

⁵⁰ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 66, 103.

⁵¹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 114.

B. ZULM Ü ADL

Hoca Kadri diye şöhret bulmuş olan ilmiyeden Hoca Kadri Nâsîh'ın ikinci eseri, muhalif ulemânın “ilmihal-i siyâsî” olarak adlandırdığı, *İstinsâf*'a göre çok daha düzenli, serdedilen fikirler açısından da temsil gücü yüksek risâlesi, *Zulm ü Adl*'dir. Yazar, Mısır'da basılan muhalif risâlelerde sıkça görüldüğü üzere, II. Abdulhamid'i ve hilâfet-saltanat sistemini gayr-ı meşrû hale getirmek ve muhalefeti haklı ve canlı kılabilmek için genel bir Osmanlı hilâfeti tenkidi ile başlamaktadır.

Hoca Kadri'nin bu eseri h.1326/1908 senesinde, Paris'te basılmıştır. 230 sayfadan oluşan kitabın sonunda telif tarihi olarak 22 Rebiulâhir 1326 tarihi verilmektedir ki, 24 Mayıs 1908'e yani II. Meşrutiyet'in ilanının iki ay öncesine tekabül etmektedir. “Tab'ına başlanan bu risâlede münderic mebâhis meyânında saltanat, hilâfet, küfr, din, zulüm, adl gibi şeylere müteallik bazı mütalaât ve izahât îradı menvîdir”, ifadelerinden kitap peyderpey basılırken telifinin devam ettiğini anlamaktayız.⁵²

Hoca Kadri, *Zulm ü Adl* adlı kitabında, Abdulhamid'e karşı ifadesini gittikçe sertleştiriyor. Onu meşru olmayan hükümdar ve halife saymakta ve “Hilâfet şartları o kadar ciddî ve ağırdır ki, daha Abbasiler zamanında bu şartların çoğu yerine getirilemediği için hilâfet meşruluğunu kaybetmiştir” demektedir. Hilâfet siyasetinin Sünnîlerle Şîîlerin arasını lüzumsuz yere açtığını ve İslâm aleminde tefrikayı artırdığını belirtmektedir. Hristiyanlığın İslâmiyet'te hak din sayılmasından dolayı Müslümanlarla Hristiyanların dost olabileceğini,⁵³ meşrûtî idarede Türk olmayan unsurlara muhtarî idare verilmek suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bir nevi konfederasyon halinde daha adil idare edilebileceğini belirtmektedir. Hoca Kadri, bütün siyâsî düşüncelerinde, Mu'tezile görüşüne dayanmakta ve misallerini Zemahşerî'nin tefsirinden vermektedir. Adaletin yeryüzünde hakim kılınması görevini hatırlatırken, “*Eshabu'l- Adl ve't- Tevhîd*” i yani, Mu'tezile doktrinini zikretmektedir. Bunun için İslâmî anlayışı hem akılcı ve hürriyetçi, hem de çok sert ve ciddîdir. Bu sebeple Abbasi halîfelerinden bir

⁵² Nâsîh, *Zulm ü Adl*, (Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, No. 105) s. 35; İsmail Kara, *Hilâfet Risâleleri*, s. 34.

⁵³ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 36.

çoğunu şiddetle tenkit etmekte ve dinî siyasetin nasıl kötüye kullanıldığına dair örnekler vermektedir.⁵⁴

C. SARAYİH

Hoca Kadri'nin, *Sarayih* adlı kitabı iki önemli konuyu içermektedir: Bunlardan bir bölüm, sosyal kurumların ve düşüncesinin düzeltilmesi; diğer bir bölüm de, siyasal devrim konularını kapsamaktadır. Eseri şöyle bir karıştırırlar, orada II. Meşrutiyet hareketine katılan ve sonra hükümeti, devleti zapteden İttihat ve Terakki Fırkasının bir hicvi sanır. Çünkü her bölümün başında Ahmet Rıza, Doktor Nazım, Bahaeddin Şakir gibi o devrin birinci plandaki politikacılarını taşlamadan konuya girmemektedir. Zaten kendisi kitabın önsözünde bunu itiraf etmektedir: “Risalede bahsedilecek şeylerin ciddi tertibine ihtimam olunmayarak çeşitli vekayi ve hadiselerin tesirile her bahis zihne geldiği şekilde serd edilecektir (öne sürülecektir). Münderecat (içindekiler) meyanında rabıta ve münasebet gözetmek yüksek ilmî eserlere layıktır. Risale ise, bir memleketin hali hazır cârî birtakım ahval ve hususatından bahistir.”

Eser dalkavuk, bende (kul, köle), her iktidarın türküsünü söyleyen gazeteci tiplerini teşhir ve terzil (küçük düşürme) ile başlamaktadır. Onu müfrit parlamentoculuğun, yani parti kavgalarının memleket için ölüm olduğunu izah eden bir makale serisi takip etmektedir. Vakıf, mektep, medrese, tekke, muallim hakkında öyle dikkate şayan mütalaalar ileri sürmektedir ki, bunların bir kısmı bugün dahi tazeliğini muhafaza etmektedir. Vakıfların tamamıyla maarife intikalini, medreselerin ıslahını, tekkelerin kapatılmasını ve onlara ait vakıfların mektep umuruna sarfını ileri sürmektedir.

Hoca Kadri, kitabının baş kısmında bunlardan başka hürriyet ve adalet, iyi hükümet, iman namına hudalar (hileler), kaza ve kader felsefesinin İslâm milletlerine yapmış olduğu fenalıklar, öğretim ve eğitim konuları üzerinde dikkate değer fikirler ileri sürdükten sonra, Türkiye’de meydana gelen II. Meşrutiyet inkılâbının, sahtekârlar ve hârisler elinde nasıl kepaze edildiğini anlatmaktadır. Her şeyden önce Türkiye’nin

⁵⁴ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 215.

kurtulmasının, devlet adamlarının çok mütevâzi ve halka örnek olacak bir ahlâka sahip olmadan mümkün olamayacağını söylemektedir.

Hoca Kadri, Meşrûtiyet ve onun temeli olan parlamento meselelerini tartışırken bu konu ile ilgili tek bir Avrupa düşünürünün adını anmamaktadır. Sadece Avrupa parlamentolarını taklit suretiyle bizde vücuda gelecek mebûsan meclisinin tehlikeli olduğunu, her meseleyi yalnız ve yalnız Türklük ve Osmanlılık açısından düşünmek gerektiğini ileri sürmektedir.⁵⁵

Hoca Kadri, *Sarayih* adlı kitabında parlamentoların nasıl teşkil edileceğini, daha doğrusu Türkiye’de parlamentonun adaleti sağlayacak, her türlü baskıyı ortadan kaldıracak bir biçimde nasıl vücut bulacağını açıklamaktadır. Bu onu milletvekili seçme tekniğini, parlamentonun iç yapısında alınacak önlemleri incelemeye götürmektedir. *Sarayih*’te bunları açıklarken, Avrupa parlamentolarını taklitten şiddetle sakınmak ve kendi toplumsal yapımıza uygun bir biçim bulmanın gerektiği üzerinde durmaktadır. Bundan dolayı ittihatçıların bir kolu olan Paris’teki Jöntürklerin istibdatla mücadelesi Hoca Kadri’ye bir yeni istibdatı hazırlamak şeklinde görünmekte ve onları şiddetle azarlamaktadır.⁵⁶

⁵⁵ Tanyol, s. 55-56.

⁵⁶ Tanyol, s. 51.

İKİNCİ BÖLÜM
HOCA KADRİ NÂSİH'IN GÖRÜŞLERİ

I. ULÛHİYYET

A. ALLAH'IN SIFATLARI

Hoca Kadri, Allah'ın ilminin tebeddül etmediğini, tebeddül edeceğini söylemenin, kutsiyetine aykırı olacağını ve hiçbir şekilde caiz olmayacağını belirtmektedir. Ona göre bu konuyla ilgili en büyük problem, ilâhî ilim meselesidir. Ayrıca, alîm, semî, basîr, mürîd olan ve diğer subûti sıfatlarla muttasıf bulunan Allah'ın kullarına verdiği kudret ve kuvvetin tesirleri altında gerçekleşen işlerde, O'nun ilim sem' ve basarının da her birinin gerçekleşmesine tealluk etmekte olduğunu; Allah'ın ilmini, sem'inden ve basarından ayırmaya, mahal olmadığını belirtmektedir. Buna yapılan her itirazın, tefekkür azlığına veya sadece inada delil olduğunu belirtmektedir.⁵⁷

Hoca Kadri, Kur'ân-ı Kerim'de kâinattan hiçbir zerre misgalin, Allah'ın ilminden kaybolmayacağı, ilâhî ilmin, büyük ve küçük her mevcûdu kapsayacağı bildirilirken, ilâhî ilmin henüz varlık sahasına gelmemiş varlıkları ve durumları kapsayıp kapsamayacağı sorusunun açığa çıktığını belirtmektedir. Hoca Kadri, ilâhî ilmin mevcut ve değişken şeylerin yeni özelliklerini kapsamaması durumunda, değişken olmayacağını ve mütegayyir şeylere teallûkunun, ilâhî ilmin ezelîliğini ihlâl edemeyeceğini de belirtmektedir.

Hoca Kadri ayrıca bu konuyla ilgili olarak, fahru'l-müfessirin Mahmûd ez-Zemahşerî'nin şöyle dediğini belirtir: Takdir fiili, ilim mânasını kapsadığı için ulemâ, Allah'ın, kulların fiillerini takdir etmesini, bilmesi diye tefsir etmişlerdir.

Hoca Kadri, Hak Teâlâ'nın ezelî olarak ilim sıfatıyla muttasıf olmasından başka, ezelî olarak semî ve basîr olmasının, Ehl-i İslâm'ın akideleri arasında bulunduğunu, Allah Teâlâ'nın sem'î ve basîr olmasının, Kur'ân-ı Kerim'in pek çok yerinde zikredilerek açıklanmakta olduğunu belirtmektedir.

⁵⁷ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 172-174.

Hoca Kadri, Allah'ın sıfatlarının zatının aynı mı, yoksa zatından ayrı mı olduğu konusunda isabetli bir hüküm ortaya koymanın çok zor olduğunu belirtmektedir. Kur'an ayetlerinde ilm-i ilâhînin ancak olağan şeylere tealluk etmekte olduğuna dair delillerin mevcut olduğunu bu nedenle de başka türlü te'villere gerek olmadığını belirtmektedir. Hoca Kadri, aciz olan insan aklının böyle te'villere dayanarak ulûhiyet hakkında kesin hükümler vermeye çalışmasını eleştirmektedir.

O, bu hükmün, Allah Teâlâ'nın diğer subûfî sıfatları için de geçerli olduğunu; Allah'ın subuti sıfatlarıyla muttasıf, mukaddes zatından başka hiçbir şeyin bulunmadığı ezelde bile, Allah Teâlâ'nın, mürîd, kadîr, alîm, basîr, semî', müttekellim olduğunu belirtmektedir.

B. KADER

1. Kader ve Kazaya İman

Hoca Kadri kader, kaza ve takdir kelimelerini şöyle tanımlamaktadır: Kader; kaza ve hüküm manasınadır ki, Hak Teâlâ'nın umulmadık hâdiselerde hazırladığı hüküm ve kazasıdır. Istilahî olarak; ezelden ebede devam eden hâdiselerde görüldüğü şekilde, mevcudatta adetullâh üzere meydana gelen ilâhî hükümlerin tümüdür. Yani kader; Allah Teâlâ'nın, işleri meydana gelmesinden önce takdir etmesidir. Kaza ise; önceden takdir edilmiş olanın meydana gelmesidir. Bu doğrudur. Bir nesnenin miktar ve ölçğine de kader denir. Takdir ise; tef'îl vezninde bir kelimedir. Allah'ın, ezelden ebede kadar, yarattığı mevcûdatı ve kâinatı meydana gelmesinden önce, olacağı şekilde levh-i mahfûzda yazmış olması anlamındadır.⁵⁸

Kaderiyye, Mu'tezile'den ilâhî kaderi inkâr eden taifeye verilen isimdir. Kulların, fiillerinin yaratıcısı olduğunu söylerler. Cebriyenin karşısındadır. Kendilerine Ehl-i Adl ve't-Tevhîd ismini verirler. Onlar bu ümmetin Mecûsileridir.⁵⁹

Hoca Kadri, Hz. Peygamber'e ait olduğu söylenen; "*Kaderiyye, bu ümmetin Mecûsileridir*"⁶⁰ sözünün Mu'tezile için söylenmiş olduğunu, oysa bu sözün Mu'tezile

⁵⁸ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 146-147.

⁵⁹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 147.

için söylenmiş olmasının imkânsız olduğunu belirtmektedir. Buna delil olarak da Mu'tezile'nin ahdi nebevîden yüz yıl kadar sonra zuhûr etmiş olmasını öne sürmektedir. Bunu da, şu cümlelerle dile getirmektedir:

“Peygamber Efendimiz zamanında Kaderiyye varsa, bunlar Asya Mecûsilerinden bir taifeden ibarettir. “*Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir*” sözü eğer bir peygamber hadisi ise, o taifeye aittir. Mu'tezile fırka-ı İslamiyyesi ise, ahd-i nebevî'den yaklaşık yüz yıl sonra zuhur etmiştir. İlk müessisi Vâsıl b. Atâ', hocası Hasan-ı Basri'nin (641-728) meclisinden ayrılmış ise, bu ayrılık mürtekib-i kebire hakkında bir meseleden dolayı meydana gelmiş ve Kaderiyye taifesinin mezhebine girmesi üzerine meydana gelmemiştir. Artık “Mu'tezile Kaderiyyedir ve bu ümmetin taife-i Mecûsiyyesidir” demek reva mıdır?” Hoca Kadri, bu ifadeleri ile Mu'tezile'nin Kaderiyye'den olmadığını isbat etmeye çalışmaktadır.

Hoca Kadri, ehl-i adl ve't-tevhîd denilen Mu'tezile'nin, kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu söylemekle kaza ve ilâhî kaderi inkâr etmiş olamayacağını belirtmektedir.⁶¹ Hoca Kadri, seyyidimiz şeklinde nitelendirdiği Ebû Hanife'den sonra, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaa' olarak isimlendirilen Müslüman alimlerin, sahih veya gayr-ı sahih “*Ümmetim dalâlet üzere birleşmez*”⁶² hadisine dayanarak kendilerini ve ictihatlarını taklit eden insanların dalâlet üzere birleşmeyip, hidayet üzere bulunduklarını iddia ettiklerini, ancak Ehl-i Sünnet'e mensup dört mezhebe dahil ve tabi olan İslâmî kavimlerden hepsinin dalaletlerinin ve ihtilaflarının ortada olduğunu, dalâlette birleşenlerin ümmet-i Muhammediyye addolunmalarının, hadise uygun olmadığını belirtmektedir.

Hoca Kadri, ayrıca kader ve kazanın hakikatini peygamberlerin bile bilmediklerini, onların şariatlerini te'vil edenlerin bu konudaki tetkiklerinin isabetli olmasının mümkün olamayacağını belirtmektedir. Hoca Kadri, kaza ve kadere itikadın,

⁶⁰ Mecûsiyye: Allah'ın emir ve nehyine iman etseler de, kaderi inkâr edenlerdir. Bunların aşırıları, ilim ve kitabı (levh-i mahfûz) inkâr ederler. İlimli olanları ise, Allah'ın iradesi, yaratması ve kudretinin kapsamlılığını inkâr ederler ki, bunlar Mu'tezile ve onlara uyanlardır. bkz. İbn Teymiyye, **Tevhid Risalesi**, (çev. Ulvi Murat Kılavuz) İstanbul: İz Yayıncılık, 2005, s. 131; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, Kahire: Darû'l- Hadis, 1995, s. 632.

⁶¹ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 148.

⁶² İbn Mâce, “Fiten”, 8; Ebû Davûd, “Fiten”, I

Ehl-i Sünnet tarafından imanın şartlarından biri sayılmakta olduğunu; “*ve bi’l kaderi hayrihi ve şerrihi mine-llah*”⁶³ sözünün sahte olduğunu belirtmiş ve bunu, bu sözün Kur’an-ı Kerim’de bulunmamasına dayanarak isbatlamaya çalışmıştır.⁶⁴ Ayrıca Hoca Kadri “*Şayet bu söze inanmak imanın şartlarından ve aksi küfür olsaydı, insanlar için en tabî mübah ve ihmali mümkün olmayan giyime, yemeye ve içmeye müteallık emirler Kur’an’da mevcut iken, böyle garip bir terkip ile bu kadar mühim gösterilen kaza ve kaderden Kur’an’da bahsedilmemiş olması gaflete matuftur demek elbette caiz değildir*” demektedir.

Hoca Kadri, Mu’tezile’nin Kaderiyye olarak isimlendirilmesine şiddetle karşı çıkmakta; “*hayır ve şer Allah’tandır*” terkipini akide metinlerine ilave edenlerin “Kaderiyye” şeklinde isimlendirilmeye, Mu’tezile’den daha lââyık olduklarını söylemektedir. Hoca Kadri, kaza ve kadere dair bahisler, fikirler, akideler ve ihtilafların insanlık aleminde her zaman bulunduğunu ve devam edeceğini belirtmiştir. Bazı alimlere göre, kader ve kazanın muallak veya mübrim olarak tanımlandığını da belirtmiştir Hoca Kadri: Kaza-ı muallak: Bir şeyin gerçekleşmesinin, birtakım illetlere ve sebeplere bağlı bulunmasıdır. Kaza-ı Mübrim (zorlayıcı): Kainatta, her bir fiilin ve her şeyin meydana gelmesi mutlak olup, insan iradesi, tedbiri ve teşebbüsü gibi şeylere bağlı olmamasıdır. Bu ise ezeli ve la-yetegayyar (değiştirilemez) kaza ve kaderdir.⁶⁵

Hoca Kadri, Cebriye mezhebinin, insan fiillerinde iradenin etkisinin olmadığını, insanın fiillerinde zorunlu bulunduğunu ve insanın her hareketini adeta zoraki olarak yaptığını iddia ettiğini söylemektedir.⁶⁶ Ayrıca, İslâm dininin bu görüşü kabul etmeye müsait olmadığını, İslâm dininin umûr (işler) ve eşyanın, sebeplere bağlı olmasına inanmayı reddetmediğini belirtmektedir.⁶⁷ Hoca Kadri bu görüşleriyle Mu’tezile ile Kaderiyye’yi birbirinden ayırmaktadır ve ikisinin de aynı görüşü savunduğunu söyleyenlere itiraz etmektedir. Cemaatu’l Adl ve’t-Tevhîd’in kendisine itiraz edenlere

⁶³ Müslim, “İman” I; Mâtürîdî; **Kitâbu’t-Tevhîd**, (thk; Fethullah Huleyf) İstanbul: el-Mektebetu’l İslâmiyye, s. 307.

⁶⁴ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 149.

⁶⁵ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 149-150.

⁶⁶ Taftâzânî, **Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri**, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980, s. 157-158; Sâbûnî, **el-Bidâye fî Usûli’d-Dîn**, (Mâtürîdîyye Akaidi, çev. Bekir Topaloğlu), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979, s. 191.

⁶⁷ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 150.

cevap olarak kader bahsini iman metinlerine ilave edenlere, yani Ehl-i Sünnet’e Kaderiyye denmesinin daha doğru olacağını belirtmektedir.

Zemahşerî ve emsali Kaderiyye taifesine dahil olunmaktadırlar. Kaderiyye, kaderin aleyhinde olan taifedir ki, zıddına nisbet olunmaktadır.⁶⁸

2. Saâdet-Şekâvet

Saâdet “kurtuluşa erme, bahtiyar olma”; şekâvet ise “bedbaht olma” anlamında insanın sıfatlarıdır. Mâturîdîler, “ismi Levh-i mahfûzda saîd yazılmış olan şakî; şakî yazılmış olan da saîd olabilir. Şayet şakî saîd olmasaydı, kitaplara ve peygamberlere ihtiyaç kalmazdı” görüşünden hareketle saîd bazen şakî; şakî de bazen saîd olabilir, demişlerdir.⁶⁹

Eş’arîler ise saadet ve şekâveti Allah’ın ilm-i ezelîsi ve kadîm kelimeleri şeklinde tefsir etmiş, ilm-i ilâhîde saîd olarak yazılanın şakî; şakî olarak yazılanın saîd olamayacağını, çünkü Allah’ın ilminde değişikliğin söz konusu edilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir.⁷⁰

Saâdet kavramını geniş bir çerçevede değerlendiren Hoca Kadri, saâdet ve şekâvetin bedenî, ruhî, ictimaî vasıflarla muttasıf olabileceğini; meselâ, fakir bir kişinin millî saadete sahip olamaması durumunda; bedenî, ruhî, ictimaî ve ferdî saadetlere sahip olabileceğini belirtmektedir.

Hoca Kadri, insanın bedeninin sağlam, ahlâkının temiz olması ve işlerini dürüst olarak yapması durumunda; insaniyeten, dinen ve aklen mükellef olduğu salih ameller ile kendini bahtiyar edebileceğini ve diğer insanlara karşı borçlu olduğu iyilikleri yapmasını önleyecek engelleri, ortadan kaldırabileceğini belirtmektedir. Hoca Kadri, kişinin, kendi gayretlerinin netîcesinde, şakî yerine saîd olacağını ve çalışmasının netîcesinde saîd olması durumunda, ilm-i ilâhînin buna taalluk edeceğini

⁶⁸ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 102.

⁶⁹ A. Saim Kılavuz, **Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993, s. 116.

⁷⁰ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 116.

söylemektedir.⁷¹ Onun bu cümlelerinden, insanın saâdet ve şekâvetinin ezelde belirlenmiş olmayıp; insanın kendi gayretinin neticesinde ortaya çıkacağını düşündüğünü anlamaktayız.

Hoca Kadri, gadar-ı felek, bahtı siyah gibi sözlerin, eski kavimlerin edebiyatından alınmış ve bugün doğu memleketlerinde kullanılmakta olan sözler olduğunu; ayrıca, böyle lafızların mânalarının, İslâm'ın hakikatlerine aykırı olduğunu belirtmektedir.

Hoca Kadri, “*Saîd, yani mutlu kişi, annesinin karnında mutlu, şakî yani bedbahd da, annesinin karnında bedbaht olan kişidir*”⁷² sözünün hadis-i nebevî sayılarak bir çok kimselerce batıl davalara kâfi bir bahane tutulmakta olduğunu söylemektedir. Hoca Kadri, bu sözün Hz. Peygamber’e isnat edilmiş bir yalan olduğunu, te’vilsiz olarak tasdik edilmesi durumunda, insanın çalışmasının boş olduğu sonucunu doğuracağını ve mes’ûliyetin tayinine mahal kalmayacağını belirtir.⁷³

Saâdet ve şekâvet kavramlarını, kişinin aldığı eğitim ve terbiye ile ilişkilendiren Hoca Kadri, saâdet ve şekâvetin ancak, çocuğun ilk insanî terbiyegâhı olan ana kucağında kapacağı neşv-i nemâ keyfiyeti olarak açıklanması durumunda, Allah’a zulüm isnadından korunulabileceğini ve hüsn-i terbiyenin faydalarının bu şekilde kabul edilebileceğini söylemektedir. Aksi Takdirde, ezelî bir takdir üzere, çocuk annesinin karnında saîd ise, hayatında çalışma tedbirinin faydalarını, şakî ise dinî ve medenî terbiyesinin güzel eserlerini tasdik etmenin güç olacağını belirtmektedir.

Hoca Kadri, doğumda asaletin boş bir dava olduğunu, kibarzâdelerin arasında güzel ahlâk ile mütemeyyiz zevâtın bulunmasını onların servetleri sayesinde aldıkları hüsn-i terbiye ile, görüştükleri ukalâ ve ulemâdan faydalı sözler öğrenmeleri, iyi tavırlar müşahede etmeleri ve makbul hareketlere imtisal etmelerinden ileri gelmekte olduğunu; hüsn-i sülûklerinin tabi bir mevhibe-i (bağış) mahsusa olmadığını belirtmektedir.⁷⁴ Hoca Kadri, en adî kişinin çocuğuyla, en necip sanılan kişinin çocuklarının, doğdukları

⁷¹ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 183.

⁷² Benzer bir hadis için bk. Müslim, “Kader”, 1; İbn Mâce, “Mukaddime”, 7; Tirmizî, “Kader”, 3, 4

⁷³ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 104.

⁷⁴ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 105

andan itibaren, beraber eğitim ve terbiye almaları durumunda, her birinin fitrî kabiliyetlerine göre nezahet (temizlik, paklık, incelik) eserleri göstereceklerini; hangisinin kabiliyeti üstünse, güzel meziyetler bakımından o kişinin üstün olacağını düşünmektedir.

Hoca Kadri, tıp ilminde bazı hastalıklar ırsî olduğu gibi, bazı şemâil ve ahlâkın da, ana babalardan çocuklarına ırsî olarak intikal ettiğinin rûhî ve bedenî hususlardan hangisine tâbî olup olmadıklarının, erbabı tarafından ayrıca incelenmeye değer olduğunu belirtmektedir.⁷⁵

Hoca Kadri; “*Allah katında sizin en üstünüünüz, takva bakımından en üstün olanınızdır*”⁷⁶ ayetini, saâdetin kişinin kerameti olmayıp iktisâbı olduğunu isbat eden delillerin en kuvvetlisi olarak göstermektedir. Hoca Kadri, lafla asalet davası gütmekte olan insanların, yüce ahlâklı insanlara hakaret etmeye cesaretli hevaperestlerin, insan terbiyesinin makul ve en makbul düsturu addolunabilen, bunun gibi ayet-i kerimeleri ve makbul sözleri tavırlarıyla inkâr etmekte olduklarını belirtmektedir.⁷⁷ Hoca Kadri, bu konuda peygamberlerin ilâhî bir lutufla donatılmış bulunduklarını belirtmektedir:

Firavun’un büyötmüş olduğu Hz. Musa’nın ahlâkının olağanüstü melekelerle donanmış olmasında, zaman ve mekana uygun güzel bir terbiye almış olmasının etkisini inkâr etmemekle birlikte; peygamber olması nedeniyle, kendisi hakkında özel ve müstesna bir ilâhî desteğın mevcut olduğunu; buna rağmen Firavun’un Ulû’l-Azm’den bir peygamber büyötmüş olduğunu itiraf etmenin, çok şaşırtıcı ve manidar bir şey olduğunu söylemektedir Hoca Kadri.⁷⁸

Bu konuyla ilgili olarak hükümetlerin de vazîfeleri olduğunu belirten Hoca Kadri, her hükümetin umûmi terbiye ile ilgili eski-yeni, iyi-kötü, terbiye nazariyâtını bir kenara bırakarak, içinde bulunulan zaman ve mekânın ihtiyaçlarına göre, imkân

⁷⁵ Nâsıh, *Sarâyih*, s. 106.

⁷⁶ Hucûrat, 49/13

⁷⁷ Nâsıh, *Sarâyih*, s. 111.

⁷⁸ Nâsıh, *a.g.e.*, s. 112.

dairelerinde, halkın genelinin hüsn-i talim ve terbiyesine yönelik ciddî vesileler ve tedbirler edinmenin, arzu edilen neticeleri temin edeceğini belirtmektedir.⁷⁹

Hoca Kadri, Şeyh Sâdî ile benzeri alimler ve filozofların, insanda mizaç ve ahlâkın değişmeyeceğine dair söylemiş oldukları sözlere itibar etmenin makul olmadığını, köpek gibi bazı hayvanların bile münasip talim ve terbiyeden etkilenecek, asli tabiatlarının değişerek, insanın arzusuna uygun bazı fiiller sergilediğini; inatçı, hasis bir çocuğun dahi, güzel terbiye ile, insaf sahibi, ciddî, vakûr insanlara benzetilebileceğini, eğer seyyiât-ı halkiyesi (fitratından gelen kötü özellikler), daha az ise, yeterli hasenâta (güzellikler), tebdilinin daha kolay olacağını belirtmektedir.

Hoca Kadri, bu düşünceleri ile insanların ahlâkında bulunan kötü özelliklerin güzelleştirilebileceğinin, hatta tamamen güzel bir ahlâka tebdil olunabileceklerinin kabul edilmesinin gerektiğini, aksi takdirde; bu kişilerin mazur tutulmalarının; güzel terbiye ile şariatın emirlerinin beyhûde olduğunu söylemenin gerekeceğini belirtmektedir. Hoca Kadri'nin bu konudaki görüşlerinin, Ehl-i Sünnet'in görüşleriyle aynı doğrultuda olduğunu görmekteyiz.

Hoca Kadri, hakiki Müslüman'ın yeni doğan masum çocuk gibi zararlı amellerden, kötü sözlerden uzak olduğunu; işlediği günahlarla ve kötülüklerle bu İslâm fitratını ihlâl eden kimselerin ise, kötü amelleri nisbetinde “Allah katında din ancak İslam’dır”⁸⁰ ayetinin münciyesinden (kurtarıcılık) uzaklaşacağını belirtmektedir.⁸¹ Hoca Kadri saâdet ve şekâvetin her halûkarda talim ve terbiye usûlüne tâbi ve teferruatlı olduğunu da söylemektedir.

“...Bir toplum, kendilerindeki özellikleri değiştirmeye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun için geri çevrilme diye bir şey yoktur...”⁸² Hoca Kadri, yukarıdaki ayete dayanarak yalnızca fertlerin değil, kavimlerin de değişimlerinin kendi çabalarına ve kesblerine bağlı olduğunu

⁷⁹ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 115.

⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/19.

⁸¹ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 116-118.

⁸² Ra'd, 13/11

belirtmektedir.⁸³ Hoca Kadri, Arap filozoflarından *İbn Haldun*'un (732-808) dört asırdan uzun yaşamak ve mevcûdiyetini muhafaza etmek saadetine, hiçbir millete nasip olmadığı şeklinde beyânlarının olduğunu, ancak bu konuda içinde bulunduğumuz asırdaki milletlerin terakkisinin, ahvâl ve amellerinin, böyle nazariyelerin batıl olduğunu ispat etmekte olduğunu belirtmektedir.

3. İnsanın İradesi ve Fiillerindeki Rolü (Halk-Kesb)

Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet ulemâsının insanda cüz-î iradenin ve fiillerinde ihtiyar ve iktisabının bulunduğu görüşünde olduğunu söylemektedir. Ona göre cebrin mahz (katıksız) ya da mutavassıt olması kaza-ı mübrim gibidir.

Hoca Kadri cebr-i mahz ve cebr-i mutavassıtı şöyle tanımlamaktadır: Cebr-i Mahz⁸⁴: İnsanın ihtiyârî fiillerini (iradî amellerini) yegâne ve tabiat üstü bir sebebe, bir illete, bir faile atf ve isnad etmekten ibarettir. Bu nazariye, yalnızca dinî ve îtikadîdir. Cebr-i Mutavassıt⁸⁵: İnsanın iradî fiillerini müteaddid ve tabii illetlere ve sebeplere atf ve haml etmektir. (Felsefe kitaplarında cebr-i mahz ve cebr-i mutavassıt bu suretle tarif olunmaktadır.) Buna göre, sebepsiz irade yoktur.

Hoca Kadri, Eşariyye'nin kaza ve kaderin ezeli olduğunu söylemesi sebebiyle, cebr-i mahza daha yakın olduğunu; kaza ve kaderin ezeli olmasının cebr-i mahzı gerektireceğini söylemektedir. Hoca Kadri, Eşariyye'nin, insanda cüzî bir irade olduğunu söylemekle, ilâhî fiiller ile beşeri fiiller arasında vasat bir sınır, bir adalet terazisi bulunduğunu iddia ettiğini, ancak; bu şekilde insan iradesini kurban ettiğini belirtmektedir.⁸⁶ Eş'arîler; kulun cüzî iradesini mahlûk (yaratılmış) ve ilâhî iradeye tâbi⁸⁷ olarak kabul etmelerinden dolayı, ikinci derecede bir cebre düşmüşlerdir. Bu sebeple Eş'ariyye'nin bu görüşüne, cebr-i mutavassıt denilmektedir.⁸⁸ O, bu sözleriyle Eşariyye'yi eleştirmekle birlikte, insanda adeta mutlak bir iradenin mevcûdiyetini kabul eder gözükmektedir.

⁸³ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 127.

⁸⁴ İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, İstanbul: Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi, 1340-1342, s. 82.

⁸⁵ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 82.

⁸⁶ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 151.

⁸⁷ Harputî; **Tenkîhu'l-Kelâm**, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330, s. 235-236.

⁸⁸ Kılavuz, s. 104.

Hoca Kadri, kader kelimesinin sözlükte miktar ve endaze manasına geldiği kabul edildiğinde, bunun ilim ve akla daha uygun düşeceğini; her şeyin husûsî ve muayyen bir miktar ve meblağ üzere yaratıldığı söylendiğinde, bunun tabiat kanunlarına tatbikinin güç olmayacağını, tabiat kanunlarının değişmez ve sünnetullah⁸⁹ eşit olduğunu⁹⁰ kaza ve kader kavramlarının, her şeyin tabiat kanunlarına uygun olarak, muayyen ve yeterli miktarlarda varlık alanına getirilmesiyle izah edildiğinde, “şerrihi minellahi” sözünün de, insanın etkisi olmadan meydana gelen; ölüm, doğum, zelzele, kasırga, yıldırım, yangın, fakirlik, servetin kaybedilmesi gibi âfetlerin hâdis olmasıyla tefsir edildiğinde, kaza ve kadere iman etmenin makûl, hatta zarurî ve her âkılın itirazından salim olacağını ifade etmektedir.

Hoca Kadri, Kur’ân’da bulunmayan “*ve şerrihi minellah*” sözünün, insanların kendi arzu ve iradeleri üzere yapmaya hazır bulundukları iyiliklerin ve kötülüklerin, aklen nihayeti idrak olunamayan ezeliyet dairesinde veya önceden takdir edilmiş olan mutlak bir irade ile belirlenmiş olmasıyla izah edildiğinde, böyle bir kaza ve kader anlayışı aleyhine yapılan itirazlara makûl bir cevap verilemeyeceğini; bu manada bir kaza ve kaderi tasdik eden insanların; Allah’ın kullarını bedbaht kılan müfsit ve zâlimkimselerin her türlü sebebe yapışarak gerçekleştirdikleri hesapsız kötülüklerden dolayı, Allah tarafından gerçekten cezalandırılacaklarını söylemeyerek, insanlık alemini fesat eden her türlü kötülüğün ve günahın, o mutlak ve ezeli, yani değiştirilmesi mümkün değil denilen irade-i mübrime (zorlayıcı) döneceğini ikrar etmekte olduklarını bildirmektedir. Böyle bir şeyi söylemenin ise; akla muhalefet etmekten başka her fiil ve hareketinden dolayı insanların mesul olduğunu, iyileri her türlü sevap ve mükafatla teyid; kötülerini dehşetli cezalarla tehdit eden din-i ilâhînin hükümlerini inkâr etmek anlamına geleceğini belirtmektedir.⁹¹

Hoca Kadri, verdiği örneklerle mutlak kader anlayışını reddetmekte; kulun kendi kaderini belirlediğini söylemeye çalışmaktadır: Böyle bir kader anlayışı zengin ve nüfuzlu bir adamı makamına ve servetine dayanarak, ömrü boyunca mezâlimle her türlü kötülüğü yaparak insanları bedbaht ettiğinde ve her türlü kötülüğün ezelde mutlak

⁸⁹ Fâtır, 35/43; Fetih, 48/23; İsrâ, 17/77; Ahzâb, 33/62, 38

⁹⁰ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 151.

⁹¹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 152.

bir irade ile tayin edildiğini söylediğinde, onu mazur tutacak ve yaptıklarıyla madur olan insanlara, kaderlerine razı olmalarını tavsiye etmenin de ilâhî hükümlere gülmek mânâsına gelecektir.

Hoca Kadri, yaratılmış ve hâdis olduğu düşünülen levh-i mahfûzun, içinde var olduğu iddia edilen hükümlerin, nasıl olup da ezeli hükümlere delâlet edebileceğini sorgulamakta; insanın kendi halinde bırakılması durumunda, kaderi körü körüne kabul etmesinin mümkün olmadığını; hatta “*inanıyorum*” dediğinde bile yalan söylemiş olacağını belirtmektedir. Ezelî kadere inandığı zannedilen bir adamın, bir lütfunu ümit ettiği veya kendisinden korktuğu bir kişi tarafından cüzî bir ezâyla karşılaştığında, meselâ kafasına bir fiske indirildiğinde, kaderimde bu varmış demeyerek derhal karşılık vermeye çalışacağını ifade etmektedir.

Hoca Kadri, biraz akli olan bir insanın kaza ve kader hakkındaki düşünce ve inancı hangi yönde olursa olsun, insanüstü bir kuvvet hissetmedikçe ve amelinde muhtar oldukça kaza ve kaderi aklına bile getirmeyerek her işine geleni yapacağını ve kendisine yapılan her türlü kötülüğe karşılık vermeye çalışacağını; şayet, ezeli kadere itikadı varsa bile, kendi tavrıyla, bunu tekzip etmiş olacağını belirtmektedir.⁹² Hristiyanların, kafalarına tokat atacak olanlara yanaklarını amade tutmamalarının, sahte İncil’e güldüklerini gösterdiğini ayrıca, bir insanın ancak aciz olduğunda kaza ve kaderden bahseder görüldüğünü belirtmektedir.

Hoca Kadri, İmâm-ı Âzam Ebû Hanife’den (699-767)sonra gelen Ehl-i Sünnet alimleriyle diğer İslâmî fırkalardan çoğunun ve özellikle tasavvuf tarikatlerinin şeyhlerinin asırlarca şiddetli hücumlarına hedef kalarak, Abbasi hilâfetinin son devirlerinde, fenerleri büsbütün sönmüş olan “*cemaatü’l-adl ve’t-tevhîd*” İslâmî fırkasının, isminin delâlet ettiği üzere, ulûhiyetin şanına uygun olmayan vasıflardan, Allah’ın takdis edilmesi için; ayrıca Allah’ın fiillerinde adaletli ve hikmetli olduğuna inanması sebebiyle, o manada kaza ve kaderi inkâr edip, insanın amel ve irade bakımından hür ve bağımsız olduğunu açıkça ifade edebilmek için⁹³ “*Allah kulunun*

⁹² Nâsîh, *Sarâyih*, 153-154.

⁹³ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 156.

yaratıcısı ise, kul da kendi fiilinin yaratıcısıdır”⁹⁴ demekten çekinmediğini ifade etmektedir.

Hoca Kadri, kulun kendi fiilinin yaratıcısı olmasını “*yaratmak*” kelimesinin mânalarından hareketle açıklamaya çalışmaktadır. Yaratmak kelimesinin birkaç manası olduğunu, bunlardan birinin yoktan var etmek anlamına geldiğini belirtmekte ve bu konuyla alâkalı olarak şunları söylemektedir:

“Şarabın maddesiyle şarabı içenin yaratıcısı Allah ise, içmek fiilinin yaratıcısı, yoktan var edeni içen kişinin kendisidir, başkası ise neden cezalandırılınsın? İnsanın yaptığı iyiliklerden dolayı sevap alması, kötülüklerden dolayı cezalandırılması, Allah’ın adaletinin ve hikmetinin gereğidir. Bu ise, kulun kendi fiilinin yaratıcısı, bağımsız faili olmasına dayanmaktadır.”

Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet’in ilâhî ilmi, külliyât ve cüz’iyyâta müteallık gördüğünü; ilâhî ilme nisbetle, insan ilminin cü’zî olduğunu söylemekte bir mahzur görmediğini; bu durumda, Allah’ın yaratmasının küllî, insanın yaratmasının cüz’î olduğunu söylemenin de bir mahzuru olmayacağını belirtmektedir. Hoca Kadri, Bu sözleriyle, insana cüz’î bir yaratma gücü nisbet etmektedir. Hoca Kadri, Allah’ın yaratıcıların en güzeli, en mükemmeli olduğu söyleniyorken ve buna benzer nice kelâmlar Kur’an⁹⁵ ve hadislerde⁹⁶ bulunuyorken, Ehl-i Sünnet alimlerinin cüz’iyyâta olsun, yaratma fiilini insana isnat etmekten korktuklarını; canlı mahlûkat içinde fiil ve irade bakımından insana tam bir hürriyet verilmiş olduğunu⁹⁷ diğer canlıların amel ve irade bakımından müstakil ve hür olmadıklarını belirtmektedir.

Hoca Kadri, insanın, akıllı ve fiillerinde hür olması sebebiyle, irade ile hareket etme özelliğinin insana mahsus olduğunu; amellerinde kendi iradesiyle bağımsızlığına mani olabilen diğer bir iradeye muhtaç gösterilmesinin lüzumsuz bir tenakuz olduğunu belirtmektedir. Ayrıca insanın hürriyet-i kâmilemini; nefsani heveslerine galip ve nefesine hakim olması olarak tanımlamaktadır. İradesiyle akıllı, hevâsına mağlup olan bir

⁹⁴ Kılavuz, s. 103.

⁹⁵ Mü’minûn, 23/14; Mâide, 5/110

⁹⁶ İbn Mâce, “İkame” 70; Nesâî, “Tatbik”, 67-69

⁹⁷ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 157.

kimsenin, mağlubiyeti nisbetinde günahkâr olacağını ve hayırlı amellerden âciz kalacağını belirtmektedir.

Hoca Kadri, bu görüşleriyle, irade hürriyeti açısından, Mâturîdîyye ile aynı görüşü⁹⁸ paylaşmakta; ancak, yaratmanın kula nisbet edilmesi⁹⁹ açısından Mâturîdîyye'den ayrılmaktadır. Ancak şu var ki, Mu'tezile kula nisbet etmiş olduğu yaratma vasfını, yoktan var etme veya Allah'ın yaratması mânasında almamaktadır. Yani yaratmaya özel bir anlam vermektedir. *Mehmet Âkif Ersoy* merhumun da, "Hakkın Sesi" adlı şiirinde yaratmayı "*vardan var etme*" anlamında kullandığı görülmektedir:

"Âlemde ziyâ kalmasa halk etmelisin halk

*Ey elleri böğründe yatan şaşkın adam kalk"*¹⁰⁰

Böylece, Mâturîdîlerle Mu'tezile arasındaki ihtilâfın, yaratma kelimesinin kula nisbet edilip edilmemesi konusunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ehl-i Sünnet yaratma vasfını kula nisbet etmemektedir¹⁰¹ ve Kur'an-ı Kerim'de geçen "yegâne yaratıcının Allah olduğu"¹⁰² ve "*Allah'ın kulları ve amellerini yaratmış olduğuna*" dair bazı ayetlere¹⁰³ dayanarak bu görüşünü isbat etmeye çalışmaktadır.

Kötülük işleme vesilelerinden kaçınmanın mümkün olduğunu belirten Hoca Kadri, bir insanın günahlarının son haddine varması durumunda mazur tutulamayacağını, aynı şekilde zarurî hususları ve alışkanlık haline gelmiş kötülükleri diğer şeylerden ayırmayarak bütün beşerî muamelelere genellemek hatasının mübrim (zorlayıcı) kaza ve kader anlayışını doğurduğunu belirtmektedir.¹⁰⁴

Hürriyet kavramını genel anlamda da değerlendiren Hoca Kadri, onun beşerî terakkiyât için de esas olduğunu, Avrupalıların en büyük terakkiyâtının böyle makbul ve mu'tedil hürriyet anlayışları neticesinde gerçekleştiğini terakkiyât-ı İslâmiyye'nin de

⁹⁸ Harpûtî; s. 240-242; Sâbûnî, s. 139-142.

⁹⁹ "Ve bir nesneyi, örneksiz ve asıl ve misalsiz ibda eylemek....ve bir nesneden bir nesneyi peyda eylemek...." Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, III, s. 835.

¹⁰⁰ Mehmet Âkif Ersoy, **Safahat**, (hızr. M.Ertuğrul Düzdağ), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 189.

¹⁰¹ Ali el-Kârî, **Şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber**, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998, s. 153-160.

¹⁰² Zümer, 39/62

¹⁰³ Saffât, 37/96

¹⁰⁴ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 158-159.

parladığı dönemlerin nefsânî heveslere galip ve hakim olunan bir hürriyet anlayışına dayandığı dönemlerde olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁵

Hoca Kadri, Hz. Peygamber ile, ashabının ve ümmetin diğer hayırlılarının husûsi ve umûmî fiillerinde ve hareketlerinde kendi iradeleriyle kendi görüş ve tedbirlerine en cüz'î hâlel verebilecek bir kaza ve kader fikrine kapılmadıklarını, âmiyane olarak itimat etmediklerini belirtmektedir.

Hoca Kadri, “*De ki her şey Allah’tandır*”¹⁰⁶, “*De ki: Allah’ın bizim için yazdığından başkası bize asla erişmez. O, bizim mevlamızdır....*”¹⁰⁷ “*Biz bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şırmamış elebaşlarına (iyilikleri) emrederiz; buna rağmen onlar orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstehak olur; biz de orayı darmadağın ederiz*”¹⁰⁸ ayetleriyle, kaza-yı ilâhîye delâlet eden diğer ayet ve hadislerin İslâmiyet’in başlangıcından beri, bütün İslâm ülkelerinde okunarak tefsir edildiğini belirtmektedir; ancak, her âkıl, hatta her câhil Müslüman’ın kabul edeceği gibi, o kabilden işittikleri izahatların ve tasrihatların hiçbir zaman cüz’î iradelerine, şahsî tercihlerine, kişisel teşebbüslerine hâlel getirmediğini, insanın iyi ve kötü amellerinin her tesirden uzak kaldığını; yalnızca ilâhî bir hikmet ve kulluk fikirlerini kendisine verebildiğini belirtmektedir. Ehl-i İslâm’ın dillerinde dolaşmakta olan tevekkül, kazaya rıza, kader değişmez gibi lâfların bile hiçbir zaman vesileleri ihmal etmek, sebepleri terk etmek gibi neticeleri vermediğini belirtmektedir.¹⁰⁹

Kaza ve kader hakkındaki meseleleri karıştırmanın, akli evhama daldırmaya çalışmak olacağını ifade eden Hoca Kadri; kaza ve kader hakkındaki meselelerin, aklın idrak edebildiği somut ve faydalı örneklerle izah edilmesi gerektiğini belirtmekte ve bu konuyla ilgili olarak aşağıdaki örnekleri vermektedir:

Mesela ekmeğe ihtiyaç duyulduğunda münbit toprak bulup kazmak, ıslahına çalışmak, vaktinde çift sürüp tohum atmak, suya ihtiyacı varsa sulamak, mevsiminde

¹⁰⁵ Nâsîh, *Sarâyah*, 159.

¹⁰⁶ Tevbe, 9/51

¹⁰⁷ Tevbe, 9/51

¹⁰⁸ İsrâ, 17/16

¹⁰⁹ Nâsîh, *Sarâyah*, s. 160.

biçip harmanda dövmek, değirmende öğütmek, fırında pişirip, insanın beslenmesine uygun bir hale getirmek ve bu işleri yaparken uygun aletleri ve hayvanları kullanmak gibi şartlar gerektiğini, bu şartlardan bir ikisinin eksik olması durumunda insanın ekmek bulamayacağını, böyle işlerin ancak insanın istidadına tabi olduğunu belirtmektedir. Böyle işleri yapmak için kaza ve kadere inanmanın şart olmadığını, kaza ve kaderin müsalesinin her iki tarafa da şâmil olduğunu belirtmektedir.

Hoca Kadri, kaza ve kader kavramlarını avamın aklına biraz yakınlaştırmak için geniş ve akan bir nehre benzetilebileceğini, nehrin geçtiği yerlerde oturan insanların, kendi gayretleri sayesinde nehirden her yönüyle istifade edebileceklerini, bu meziyetlere sahip olmayanların ise tedbiri ve çalışmayı ihmal etmelerinin cezası olarak zarar ve ziyanla beraber mahrumiyetler çekerek beyhûde ağlayacaklarını, kendi musibetlerini kaza ve kadere atfederek, şikâyet etmekten hiçbir hayır görmeyeceklerini belirtmektedir.¹¹⁰ Hoca Kadri, elmanın ağacın altına düşmesi, yıldırımın bir yere düşüp çarpması gibi durumların, kaza ve kader-i ilâhiye mutabık addolunması gerektiğini, ancak bir insanın bir diğerini öldürmesi gibi bir durumda bu konuyla ilgili bütün hususları ezelde aramanın, bunların kadîm olduğuna, ezelde tahakkuk etmiş olduğuna ve katil canı ise bile mazur tutulacağına hükmetmeyi gerektireceğini belirtmektedir. Hoca Kadri'ye göre, Allah'ın ezelf ilmi ikrar edilmekle beraber, zatının zalimâne kaza ve kaderlerden ve lâıyk olmadığı hükümlerden tenzih ve takdîs edilmesinin mümkün olduğunu; ilâhî fiiller ile beşeri fiillerin birbirine karıştırılmasından doğan hataları telâfi etmenin mümkün olmadığını, vicdanına müracaat ederek etraflıca düşünen bir kimsenin, insanın yapabileceği işleri, ulûhiyete mahsus fiillerden, aklen ve vicdanen ayırt edebileceğini, bu temyiz melekesinin insanda mevcut olduğunu belirtmektedir.¹¹¹

Hoca Kadri, hikmetine akıl ermez diyerek, Allah'ın zâlimlere hürriyet verdiğini; zâlim kimselerin, mazlumların dünya ve ahiretteki saadetlerini zayi ettikten sonra, cezalarının ahirette verileceğini söyleyerek; onların ahirette cehenneme gireceklerini söylemiş olmanın, zulüm kurbanlarını mutlu edemeyeceğini; milyonlarca mazlumin, dünya ve âhirette mutlu olmaları mümkün iken, birkaç zalime kurban edilmelerinde

¹¹⁰ Nâsıh, *Sarâiyih*, s. 164.

¹¹¹ Nâsıh, *a.g.e.*, s. 167-168.

hikmet aramanın mümkün olmadığını; kulunun isyanı gerçekleşince, cezasını Allah verir demenin, Allah'ın razı olmadığı fenalıkları irade etmesinin câiz olduğu anlamına geleceğini, böyle safsataları ortaya koyan adamların, merhametlilerin en merhametlisi olan ve her şeye kadir olan Allah'ı, hileci ve heveslere mübtela bir ağaya teşbih ettiklerini belirtmektedir.¹¹² Hoca Kadri: “Allah'ın bir iradesiyle mutlu edebileceği milyarlarca kuluna isyan yaptırarak, ahirette ebedî işkencelere maruz bırakır” demekle Allah'ın hakim ve rahim olmasının isbat olunamayacağını¹¹³ ayrıca dünyada meydana gelen zulümleri Allah'ın âhirette cezalandıracağını düşünerek, Allah'ın rıza göstermeyeceği bu kötülükleri irade ettiğini belirtmenin Allah'ın merhametine aykırı bir düşünce olacağını ifade etmektedir.

II. ÂHİRET

Âhiret sözü, Arapçada son ve sonra olan, son gün anlamında bir kelime olup, bu dünyanın sonuna, bu dünyadan başka ölümle başlayan yeni ve sonsuz hayata denilir.

İstilahta ise Âhiret günü, İsrâfîl a.s.'ın Allah'ın emriyle, kıyametin kopması için sûr adı verilen bir boruya ilk defa üflemesinden ikinci defa üflemesine ve ondan sonra cennetliklerin cennete, cehennemliklerin cehenneme girmesine kadar geçecek olan zamana veya sûra ikinci defa üfürüşten başlayıp, sonsuz olarak sürüp gidecek olan zamana denir.¹¹⁴

*“O kimseler ki, sana indirilene de, senden önce indirilene de iman ederler. Onlar ahirete de kesin bir şekilde inanırlar.”*¹¹⁵

A. KIYAMET ALÂMETLERİ (DECCAL, MEHDÎ, NÜZÛL-İ ÎSA)

Hoca Kadri, ilmini ancak Allah'ın bileceği kıyametin kopmak üzere olduğu iddia edilerek, bu konuda Ehl-i İslâm'ın ümitsizliğe ve korkuya düşürüldüğünü, yalan hadislerle ihtilaflara yol açılarak, Müslümanların himmetlerinin kırıldığını, işlerinin düzelmesinin mehdîlere havale ettirilerek, gayr-ı müslimlerin mukadderat-ı ilâhiyeden

¹¹² Nâsîh, *Sarâyah*, s. 178.

¹¹³ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 179.

¹¹⁴ Kılavuz, s. 197.

¹¹⁵ Bakara, 2/4

olarak, İslâm mülkünü istilâ edeceklerine ve deccalin huruc edeceğine (çıkacağına) dair pek çok efsanenin anlatıldığını belirtmektedir.¹¹⁶ Deccal hakkında ise: “Deccalin hurûc edeceğine¹¹⁷ müteallik efsaneler çoğaltmak, her türlü fesatların küre-i arzı kaplayıp, artık Müslümanlara yer kalmayacağını söylemek gibi küstahlıklar, hep mecûs ve yehûd ulemâsının Ehl-i İslâm’ı dalâl ve hasarlara sevk edip bi’lahîre ilhâk ettirmek maksadına hidmeten (hizmet etmek üzere) uydurup, neşrettirmiş oldukları ekâzibden ibarettir” demektedir.¹¹⁸

Hoca Kadri, kıyamet günü sözünün yanlış anlaşıldığını, Allah’ın kıyametin muhakkak zuhur edeceğini bildirdiğini¹¹⁹ ve buna inanmanın imanın şartlarından addolunduğunu bildirmektedir. Ayrıca kıyametin ne zaman kopacağını bildirilmediğini, ancak ilminin nezd-i ilâhîde olduğunun bazı ayetlerde bildirildiği¹²⁰ kıyamet ne zaman gelirse gelsin Kur’an’ın değişiklikten korunmuş olduğu ve ahkâmının baki olduğuna inanıldığını belirtmektedir.¹²¹

Hoca Kadri, ahir zaman sözleriyle, bir çok fenalıkların meydana gelmesine sebep olduğunu, zâlimlere bahaneler üretilerek, yaptıkları kötülöklere adeta yardımcı olduğunu, halkın evhamının artırılarak, himmetlerinin kırıldığını; dünyanın hayır ve hasenatını gayr-ı müslimlere lâıyk görüp onlara bırakarak çaresizliğin, kaza ve kaderin sonucu olduğunu söyleyerek, herkesi mehdînin geleceğine inandırmak, Ehl-i İslâm’ın işlerinin yalnız bir şahsın himmetiyle düzeleceğine inandırmak gibi zararları umûmu kapsayan kötölüklerin ilmini ancak Allah’ın bilebileceği kıyamet gününe iman bahanesiyle, caiz görüldüğünü belirtmektedir. Afrika ve Arabistan taraflarında son yirmi otuz sene içinde beş-on mehdînin ortaya çıkarak halkı saptırmaya çalıştığını sonunda da telef olup gittiklerini belirtmektedir.

O, ezel-ebed, kaza-kader gibi kelimelerin yanlış açıklanarak, insanların atalete sürüklendiğini, insanlık aleminin, bir milyon senelik ömrü olduğu farz edilse bile ezel ve ebede nisbetle bir saniyelik hükmünün olmadığı, kıyametin zuhuru, âhir zaman gibi

¹¹⁶ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 109.

¹¹⁷ Ebû Dâvûd, “el-Vitr”, 32, “Salât”, 148; 149; Buhârî, “Enbiyâ”, 5; 47

¹¹⁸ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 109.

¹¹⁹ Sebe’, 34/30

¹²⁰ A’râf, 7/187; Lokman, 31/34; Fussilet, 41/47

¹²¹ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 164-165.

sözlerin Ehl-i İslâm'ın geleceği açısından zararlı olacak şekilde açıklandığında görüldüğü üzere vahim neticelerinin ortaya çıkacağını belirtmektedir.

Hoca Kadri, ayrıca bu şekildeki telkinlerin dine dayanmadığını, akla aykırı olduğunu, Avrupalılar her yönden güçlenerek geleceklerini temin etmeye çalışırken kıyametin yakın olduğundan bahsetmekle o devletlerin sömürge politikalarına hizmet edildiğini, Türkiye'de kullanılan mehdînin zuhuru, kıyametten önce Hz. İsa'nın nüzûlü, kader gibi kavramların yanlış kullanılmasının zararlı sonuçlarının olduğunu, bu gibi sözlerin Yahudi ve Mecûsi reislerinin uydurarak yaymış oldukları yalanlardan ibaret olduğunu ifade etmektedir.¹²² O ayrıca, insanların musibetlerin yaklaşması yerine uzaklaşmasını istemelerinin musibetlerden korkmak yerine tedbirlere müracaat ederek vazifelerini yerine getirmeye çalışmalarının isabetli olacağını belirtmektedir.¹²³

B. RU'YETULLÂH

Bu konuyla ilgili olarak, Ehl-i Sünnet alimleri Allah'ın âhirette görülebileceğini, bu durumun aklen caiz ve vâcib olduğunu belirtirler. Fakat, Allah Teâlâ'nın âhirette nasıl görüleceğinin bilinemeyeceğini, bunun akılla idrak edilecek bir mesele olmadığını ifade ederler ve bu konudaki görüşlerini, bazı Kur'an ayetlerine ve hadislerle dayanarak isbat etme yoluna giderler:

“O gün, Rablerine bakan ter-ü taze (ışık saçan) yüzler vardır”¹²⁴; “Rabbim bana görün ki, seni göreyim.”¹²⁵ “İyi iş ve güzel amel işleyenlere, daha güzel karşılık ve bir de ziyade vardır.”¹²⁶ Ayette geçen, ziyade (fazlalık) kelimesinin anlamı, Peygamber Efendimiz'in de belirttiği gibi Allah'ı görmektir.¹²⁷ “Muhakkak ki siz şu ayı görüşünüz gibi Rabbinizi de göreceksiniz. O'nu görmekte haksızlığa uğramayacak, izdihama düşmeyeceksiniz.”¹²⁸

¹²² Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 165-166.

¹²³ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 167.

¹²⁴ Kıyâme, 75/22, 23

¹²⁵ A'râf, 7/143

¹²⁶ Yunus, 10/26

¹²⁷ Müslim, “İmân”, 80

¹²⁸ Müslim, “İmân”, 81

Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet ulemâsını bu konudaki görüşlerinden dolayı kesin bir dille eleştirmektedir. Ehl-i Sünnet ulemâsının “âhirette mü'minler Allah'ı görecekler” dediklerini, nasıl ve ne keyfiyetle Allah'ı görecekler şeklindeki sorulara yeterli bir cevap vermekten aciz kaldıklarında da “keyfiyetsiz” demeye mecbur olduklarını ifade etmektedir. O, bu sözleriyle Ehl-i Sünnet ulemâsının bu konu ile ilgili iddialarını temellendirme noktasında aciz duruma düştüğünü ifade etmek istemektedir.

Hoca Kadri, Ru'yetullâh (âhirette Allah'ın görülmesi) meselesi hakkında Ehl-i Sünnet'le Mu'tezile ulemâsı arasında şiddetli ihtilafların bulunduğunu belirtmektedir.¹²⁹ Mu'tezile mezhebi, yaratılmışlara benzetilmiş olacağı düşüncesiyle Allah'ın âhirette görülecek olmasını kabul etmez ve bu konuda şu Kur'an ayetlerini delil olarak ileri sürer:

*“Gözler O'nu idrak edemez. Fakat O gözleri idrak eder.”*¹³⁰ *“Musa tayin ettiğimiz vakitte, (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca “Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!” dedi. (Rabbi): “Sen beni asla göremezsın. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!”*¹³¹

Kelâmî meselelerle ilgili olarak fikirlerini öne sürerken, Mû'tezilî bir müfessir olan Zemahşerî'nin görüşlerinden de zaman zaman istifade eden Hoca Kadri, Allah'ı yarattıklarına teşbih etmek anlamına geleceği kaygısından dolayı Ru'yetullâhı reddetmekte ve bu konuyla ilgili olarak Zemahşerî'nin tefsirinde şunları söylediğini belirtmektedir:

“Nefs-i hevâlarına, sünnet ismini veren bir cemaat adamlar ve yemin ederim ki, palanlanmış bir gürûh eşekler, Allah'ı yarattıklarına teşbih ettiler ve alemin tezyîfinden¹³² havf eder oldular da,özendiler.”

Hoca Kadri, ayrıca Ru'yetullâh konusu ile beraberinde, halku'l-Kur'an meselesi hakkında Abbasî halîfeleri devrinde büyük münakaşalar yapıldığını belirtmektedir:

¹²⁹ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 101.

¹³⁰ En'âm, 6/103

¹³¹ A'râf, 7/143

¹³² Zemahşerî, **el-Keşşâf**, (thk; Âdil Ahmet, Ali Muhammed), I-IV. Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1998. s. 506; Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 101-102.

Hoca Kadri, Ru'yetullâh meselesi hakkında Abbasî halîfelerinden Mu'tasım'ın oğlu el-Vâsık'ın Basra emirine imam ve müezzinleri imtihan etmek üzere bir emirnâme verdiğini, Ehl-i hadisten Ahmet b. Nazar el-Huzâî 'nin (?-846) imtihan edildiğini ve Ru'yetullâh meselesi hakkında rivayet edilmiş hadis¹³³ bulunduğunu söylediğinde halîfenin “*Allah belanı versin! Mütecessim ve mahdud olan şey görülürcesine Allah Teâla görülebilir mi? O’nu bir mekân ihtiva eder, göz alır ve hasreyler mi? Sıfatı böyle olan bir Rabbi, ben inkâr ettim*” dedikten sonra yanında bulunan Mu'tezile fakihlerinden bir cemaatin görüşünü alarak boynunu vurdurttuğunu belirtmektedir.¹³⁴

III. İMAN VE KÜFÜR

A. İMAN

İmam Ebû Hanife (ö.150/767), Serahsî (ö. 490/1097) gibi alimler başta olmak üzere Hanefî fıkıhçılara göre iman, inanılması gereken hususları kalbin tasdik etmesi ve dilin bunları ikrarıdır.¹³⁵

1. İMANIN TARİFİ, İMAN VE İSLÂM

a. İman-İslâm Münasebeti

İslâm lûgatta, itaat etmek, boyun eğmek, bağlanmak, bir şeye teslim olmak, esenlikte kalmak mânalarına gelir. Istılahta ise, yüce Allah’a itaat etmek, Peygamberimiz Hz. Muhammed’in din adına bildirmiş olduğu şeylerin hepsini benimsediğini göstermektir.

Kur’ân’ı Kerim’de iman ile İslâm, bazen aynı manada kullanılmış, bazen de farklı mefhumlar olarak ele alınmıştır. İman ile İslâm aynı manada kullanılırsa bu durumda İslâm deyince, İslâm’ın gerekleri olan hükümlerin dinden olduğuna inanmak, İslâm’ı bir din olarak benimsemek ve ona boyun eğmek manası anlaşılır. İslâm teslimiyet demektir. Teslimiyet ise üç türlü olup kalben olanına kat’î inanç, dille olanına

¹³³ Buhârî, “Tefsîr”, 283; Buhârî, “Tevhîd”, 24

¹³⁴ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 139-140.

¹³⁵ Harputî, s. 252 vd; Kârî, s. 250-254; Beyâzî, *İşârâtü'l-Merâm*, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1949, s. 69.

ikrar ve organlarla olanına ibadet denilir. Bu üç şeklin en üstünü kalple olanıdır. İşte İslâm'ın üç şeklinden biri olan kalbin teslimiyetine ve bağlılığına iman denir. Mâturîdîler bu anlayıştan hareketle, imanla İslâm'ı bir telâkkî etmişlerdir.¹³⁶ İman ile İslâm'ın aynı mefhumlar olduğunu gösteren ayetler vardır:

“Musa dedi ki: Ey kavmim, eğer siz Allah’a iman ettiyseniz (O’na ihlâs ile) teslim olmuş Müslümanlar iseniz, artık ancak Allah’a güvenip dayanın.”¹³⁷ “Sen ayetlerimize iman edecek kimselerden başkasına söz dinletemezsin. İşte Müslüman olanlar onlardır.”¹³⁸

Eserlerinde iman-amel münasebetine yer veren Hoca Kadri, Mu'tezile ulemâsının “Vâcibâtı yapmak dindir, din ise İslâm'dır, İslâm da imandır, o halde fiil-i vâcibâtı yapmak imandır” diyerek iddialarını aklen ve naklen isbatlamaya çalıştıklarını, ancak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ile ona tâbi olanları iknaya muvaffak olamadıklarını belirtmektedir. Hoca Kadri'nin bu sözlerinden İslâm'la imanı aynı anlamda değerlendirdiği ve amelsiz imanın mûteber olamayacağı noktasında Ehl-i Sünnet'in görüşünden ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Hoca Kadri, Mu'tezile'nin iman tarifine “Dünyevî ve uhrevî vâcibâtı yapmak, menhiyyâtı (yasaklanan şeyler) yapmaya mahâl bırakmayacağından “Fiil-i vâcibât dindir” demek kâfi görülmüş olsa gerektir”¹³⁹ şeklinde şerh düşmüştür.

Hoca Kadri'nin çeşitli mezheplerin iman tariflerine yönelttiği eleştiriler de şu şekildedir:

Ehl-i Sünnet'e muhalif, diğer Ehl-i İslâm fırkalarına düşmanlık bakımından ve özellikle Mu'tezile ulemâsına şiddetli düşmanlığıyla bilinen Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ile onun görüşünü kabul eden Ehl-i Sünnet ulemâsı imanı şu şekilde tanımlamıştır: Getirdiği şüphesiz bir şekilde bilinen şeylerde, peygamberi özellikle tasdik etmek,

¹³⁶ Mâturîdî, s. 398.

¹³⁷ Yûnus, 10/84

¹³⁸ Neml, 27/81

¹³⁹ Nâsıh, *Zulm ü Adl*, s. 100.

tafsîlen malûm olan işlerde tafsîlen, icmalen malûm olan işlerde icmalen tasdiki gerekir, demektir.

Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet addedilen dört mezhep müctehitlerinden sonra *İmam Eş'arî* ile ona tâbi olan Ehl-i Sünnet ulemâsının imanla ilgili tariflerinin İslâm akîdesi itibarıyla istihsana şayan olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁰ Fakat, fîsk ve fücûru alışkanlık haline getiren Allah'ın kullarına zarar vermek konusunda ısrarlı olan Müslüman isimli zâlimlerden her birinin, o tasdik-i hâsda devam ve sebat üzere bulunduklarını iddia ettiklerini, mü'min olmak için ağız ikrarı kalpteki imana delil tutulduğu müddetçe böyle fâsık ve zâlimkişilere diğer ilâhi farzlardan bahsetmenin ve salih amellerin lüzumunu göstermek gibi külfetlerin beyhûde olduğunu belirtmektedir.¹⁴¹

Hoca Kadri, Selef Ulemâsının ekseriyeti ile muhaddislerin imanı şu şekilde tarif ettiklerini belirtmiştir: İman kalp ile tasdik¹⁴² dil ile ikrar¹⁴³ ve erkân ile amel etmektir.¹⁴⁴ Hoca Kadri, Selef ulemâsının mü'min olmayı, kalp ile tasdik; lisan ile ikrardan başka el, göz, ayak gibi beden uzuvlarıyla ve medar-ı kuvvet diğer vasıtalarla gereken işleri yapmak olarak tanımladığını belirtmektedir.

Selef ulemâsının iman tarifinin dine tamamen uygun olduğunu belirten Hoca Kadri, bu tarifin umûmen kabul görmemesine şaşmamak kabil değildir, demektedir.

Hoca Kadri, Mu'tezile Ulemâsının büyüklerinden olan *Cübbâî* ile oğlu ve Basra Mu'tezile Ulemâsının ekseriyetinin iman tarifini de vermiştir: İman, ef'âl ve türûkten ibarettir. Yani dinen yapılması gereken şeyleri yapmak ve terki vâcib olan işleri bırakmaktır. Hoca Kadri bu iman tarifi için; "Gönül işlerine karışmıyor ve nafilayı imandan saymıyorlar," demektedir.

¹⁴⁰ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 97-98.

¹⁴¹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 98-99.

¹⁴² Bakara, 2/8, Mâide, 5/41; Hucurât, 49/14,17; İbn Mâce, "Fiten", 1

¹⁴³ Buhârî, "İman", 17; Müslim, "İman", 33, 34, 37, 41, 46, 47, 52, 53; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 95

¹⁴⁴ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, I, 293; Cüveynî, **el-İrşâd**, Ebu'l-Meali İmâmu'l-Harameyn Rükneddin Abdülmelik, **el-İrşâd ilâ Kavâidi'l-Edille fi Usûli'l-İ'tikad**, (thk; Muhammed Yusuf Musa), Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1950, s. 396; Cürânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, III. (tsh; Ebû Firas Bedreddin el-Na'sanî), Kum: İntişârât-ı Şerif er-Radi, 1991, s. 246

Hoca Kadri, Hâricîlerin ve Ulemâdan el-Allâf ile Abdû'l-cebbâr'ın iman tariflerinin şu şekilde olduğunu belirtmiştir: Farz olsun nafile olsun bütün ta'atleri, yani büyük küçük emrolunan şeyleri yapmak ve nehiy olunan işlerden imtina etmektir.¹⁴⁵

Ulemâdan bir taife: “İman Allah'ı bilmektir”, diğer bir taife: “Allah'ı ve peygamberlerin getirdiklerini bilmektir” diye ihtilâf etmişlerdir. Bir başka taife ise, “İman iki şehadet kelimesiyle beraber tasdikten ibarettir” demiştir.

Hoca Kadri, burada belirtilen muhtelif ve mütehalif İslâm mezheplerinin Ulemâ ve rüesasının, ayet ve hadislerle mümkün mertebe aklî deliller getirerek büyük mücadele ve münâkaşalara koyulduklarını ve her birinin kendi görüşünü isbata çalıştığını belirtmektedir.

b. Hidâyet ve Dalâlet

Hidâyet ve dalâlet kavramlarını açıklamaya çalışan Hoca Kadri, dinde iman nokta-ı nazarından zorlama olmadığına dair bazı ayetleri delil olarak verdikten sonra, ayetlerin tefsirinde *Keşşâf* yazarı Zemahşerî'nin görüşlerinden de¹⁴⁶ faydalanmıştır.

“*Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır*”¹⁴⁷ ayet-i kerimesi dinde hiçbir ikrah ve icbar yoktur. İman açık delâletle, küfürden ayrılmış ve temeyyüz etmiştir. Allah, iman emrini icbar ve ızdırar üzere icra etmedi.¹⁴⁸

“*Şayet Rabbin dileyseydi, yeryüzünde bulunanlar toptan iman ederlerdi. Bu halde sen, insanları iman etmeye mi zorlayacaksın?*”¹⁴⁹ Ayet-i kerimesini “*Ey Muhammed, Rabbin dilemiş olsaydı, yeryüzündeki insanların hepsi toptan iman ederlerdi. Artık, sen mi insanlar mümin oluncaya kadar, onları ikrah ve icbar edersin? Allah isteseydi, onları imana zorla getirirdi; fakat, yapmadı ve işi tercihe bıraktı*” şeklinde açıklayan Hoca Kadri, “*Sizin dininiz size mahsus ve benim dinim bana mahsustur*”¹⁵⁰ mealinde olan ayeti delil olarak göstermiş, bu ayetin adalet ve hikmet numûnelerinden iki cümle-i

¹⁴⁵ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 99.

¹⁴⁶ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 17-19.

¹⁴⁷ Bakara, 2/256

¹⁴⁸ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 16.

¹⁴⁹ Yunus, 10/99

¹⁵⁰ Kâfirûn, 109/6

beliğâ olduğunu, dinde zorlamanın olmadığını ve hidâyetin Allah’a ait olduğunu belirtmeye çalışmıştır. Ayrıca, müşriklere hitaben bu âyet-i kerime geldiyse, diğer gayr-ı müslimlerin dinî meselelerine müdahaleden kaçınmak gerektiğini belirtmiştir.

Hoca Kadri, bu konuyla ilgili olarak Kur’an-ı Kerim’de çok fazla misaller olduğunu ve Müslümanların inandıkları Kur’an’ı inceleyerek, uzun uzun düşünmeleri gerektiğini belirtmiştir.¹⁵¹

Ehl- kitaptan olan gayr-ı müslimlerle iman konusundaki münasebetin nasıl kurulması gerektiğine dair bazı nassları sıralayan Hoca Kadri, ayetlerin tefsirinde *Mahmud ez-Zemahşerî*’nin görüşlerinden faydalandığını belirtmiştir.

Hoca Kadri, “*İçlerinden zulmedenleri bir yana, Ehl-i Kitâbla ancak en güzel yoldan mücadele edin ve deyin ki: Bize indirilene de, size indirilene de iman ettik. Bizim Tanrımız da sizin tanrınız da birdir ve biz O’na teslim olmuşuzdur.*”¹⁵² ayetini Mahmud ez-Zemahşerî’nin tefsiriyle örneklendirerek açıklamıştır. Ayette geçen, Ehl-i Kitâb, yani Yahudi, Hristiyan ve Ehl-i İslâm’ın mücadelesi hakkında bahsedilen, “*en güzel olan hasletle itirazı def et*” cümlesinin, katılığa yumuşaklıkla, dargınlığa kezm (öfkeyi yenerek) ile, hiddete teenni ve ağırlıkla, mukabele etmek şeklinde tefsir edildiğini belirtmiştir. Zâlimleri ise, bundan istisna etmiş, zâlimleri inatta ifrat eden ve nasihati kabul etmeyen, kendilerine rifk ile (yumuşaklıkla) muamele edilmesi fayda vermeyen kimseler olarak tanımlamıştır. Hoca Kadri, ayeti açıklamaya şu şekilde devam etmiştir: Siz Ehl-i Kitâba deyin ki, Allah tarafından bize indirilmiş olan kitaba veya dine ve size indirilmiş olan kitaba inandık, bizim ma’budumuz ve sizin ma’budunuz birdir ve biz O’nun Müslüman kullarıyız. Hoca Kadri, bu şekilde söylemenin de mücadele-i haseneden olacağını bildirmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber şöyle buyurmuşlardır: “*Ehl-i Kitâb size bir şey söylerse, ne tasdik ne de tekzip ediniz ve yalnız onlara, Allah’a ve kitaplarıyla peygamberlerine inanıyoruz, deyin ki, söyledikleri batıl ise onları tasdik etmemiş ve hak ise tekzip eylememiş olursunuz.*” Bu irşâd-ı nebevî

¹⁵¹ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 16.

¹⁵² Ankebût, 29/46

mucibince, Ehl-i Kitâba muamele etmek, hüsn-i terbiyeye delildir ve hikmete uygundur. Fakat, dünya işlerinde uzun uzadıya anlatıldığı üzere mücadele elzemdir.¹⁵³

Diğer bir ayet-i kerimede ise, “Allah’tan başkasına tapanlara (ve putlarına) sövmeyin; sonra onlar da bilmeyerek udvan tarikiyle Allah’a söverler,”¹⁵⁴ buyrulmaktadır. Ulûhiyet ve nübüvvet hakkında cühela şetmlerini davet etmek, Kur’an’la kat’iyyen yasaklanmış ve hüsn-i terbiyeye muhalif bulunmuştur.

Hoca Kadri, Hristiyanlarla Yahudilerin dost olup olamayacağı konusundaki nasları, Asr-ı Saadet’te, peygambere hitaben nazil olan naslar olarak değerlendirmiş ve ayetin dünya işlerinin şümûlüne girmeyeceğini belirtmiştir.

“İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak Yahudiler ile şirk koşanları bulacaksınız. Onlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da “biz hristiyanız” diyenleri bulacaksınız. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır ve büyüklük taslamazlar”¹⁵⁵ ayet-i kerimesi ile ilgili olarak, Hoca Kadri şunları söylemektedir: Her ne kadar vakt-i saadette, Yahudiler’in Müslümanlara olan meveddeti (muhabbet, dostluk) daha az, bazen adaveti (düşmanlık) fazla ise de, bir memlekette üç dine mensup insanlar, müşterek dünya işlerinde hep beraber ve birbirlerine yardımcı olarak, meveddet üzere yaşayarak işlerini ıslaha devam edebilirler.

Hoca Kadri, “Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır”¹⁵⁶ ayetinin de, vakt-i saadette Hz. Peygamber’e hitaben dinle ilgili olarak nazil olduğunu belirtmiştir ve ayeti şu şekilde açıklamaya devam etmiştir: Bir adam, diğer bir adamın sırf dininden dolayı ondan razı olmazsa, bir takım dünya işlerinden dolayı ona düşman olması gerekmez. Dünyevî menfaatleri ne zaman müşterek olursa, aralarında dünyevî sevginin oluşacağında ve devam edeceğinde şüphe yoktur. Tatar bir Müslüman kendi isteğiyle Rusya parlamentosuna meb’ûs olursa, Hristiyan dinine rıza göstermiş olmaz. Hoca Kadri ayrıca, rıza, irade, hidayet, dalâlet gibi kelimeleri tefsir eden bir takım kimselerin, kıyamete kadar bütün din ve dünya

¹⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 553; Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 17-18.

¹⁵⁴ En’âm, 6/108

¹⁵⁵ Mâide, 5/82

¹⁵⁶ Bakara, 2/120

işleri için üç Ehl-i Kitâb arasında şiddetli düşmanlıkların devam edeceği şeklinde bu kelimeleri yanlış tefsir ederek halka yanlış ve zararlı fikirler vermekte olduklarını belirtmiştir.¹⁵⁷

“ (Ya Muhammed), onları doğru yola iletmek sana ait değildir. Lâkin Allah dilediğini doğru yola iletir”¹⁵⁸ ayet-i kerimesi hidayetin ilâhi irade ile bağlantılı olduğunu açıklamaktadır.

“...Allah dileyseydi, elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirirdi, o halde sakın cahillerden olma!”¹⁵⁹ Ayetin tefsirinde Zemahşerî diyor ki, Allah dileyseydi, icbar edici bir ayet getirerek onların hepsini hidayet yolu üzerinde toplardı. Fakat, hikmetine aykırı olduğu için bunu yapmadı.¹⁶⁰

2. İMAN-AMEL MÜNASEBETİ

a. İman-Amel Hakkındaki Görüşleri

Hoca Kadri, iman ve amel hakkındaki görüşlerini verirken Ehl-i Sünnet’in bu konudaki görüşleri ile mukayeselerde bulunmaktadır.

İman; lûgatte tasdiktir. Ehl-i İslâm nazarında iman; her şeyden mukaddestir ve sahibinin amelleri her ne kadar kötü olsa bile, tekfiri caiz değildir. Cemaatu’l-adl ve’t-tevhîd namını alan Mu’tezile fırkası ile Ehl-i Sünnet’e mensup fıkıh, akaid, hadis ulemâsının ibareleri ve ıstılahlarında imanın birkaç tarifi vardır:

İmam-ı Âzam’dan sonra gelen Ehl-i Sünnet ulemâsının fikirlerince iman, Peygamber Efendimizin söylediği her şeyi kalben tasdik etmektir. Bu tasdik-i hâssın delili, dil ile ikrar etmektir. Buna göre; iman sahibinin amelleri, her neden ibaret olursa olsun, imandan hariçtir. İmanın mahalli, sahibinin kalbidir. İyi veya kötü ameller ile iman varlığı veya yokluğu isbat olunamaz. Bu takdirde iman etmiş olan kişi, küfür

¹⁵⁷ Nâsıh, *Zulm ü Adl*, s. 16.

¹⁵⁸ Bakara, 2/272

¹⁵⁹ En’âm, 6/35

¹⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, s. 341; Nâsıh, *Zulm ü Adl*, s. 19.

sanılan bir söz söylemek ve yine küfür sanılan bir iş yapmamak şartıyla, her ne kötülük ederse etsin kâfir olmaz, demektedirler.¹⁶¹

Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet ulemâsının, bütün insanları iki cihanda bedbaht edebilecek kastî amel yapmış olan bir adamın bile küfrüne hükmetmeyeceğini, yalnız fâsık veya kâfir olduğunu söyleyebileceklerini belirtiyor. Çünkü; onlara göre ameller imana delil fakat dahil değildirler. Ameli imandan bir parça olarak kabul eden Hoca Kadri, eserlerinin hepsinde de görebileceğimiz bir üslûpla, sözlerini yine halîfe II. Abdulhamid’e getirip dayandırarak halîfenin imanını bu anlamda sorgulamaktadır:

“O herifin kuru ağızla haram olduğunu itiraf ederek kasten ve amden insaniyeti mahvetmesi, yüreğinde vücûdu mefrûz imanını iptal edemez ra’yini verirler. O herife muhalif olarak bütün insanları iki cihanda mesut etmeye muvaffak bir zât farz olunsa ve meselâ ömründe hiç içmediği ve hiç içmeyeceği “*hamr*” denilen şaraptan bir katre içmek helâldir dese, derhal kâfir olduğuna ve tevbe etmezse cehennemde ebediyyen yanacağına Ehl-i Sünnet ulemâsı hükmeder.¹⁶² Amel olmadan imanı muteber kabul etmeyen Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet ulemâsının ameli imandan bir cüz olarak görmemesini eleştirmekte ve söylediği sözlerle, Halîfe II. Abdulhamid’i imansız telâkkî etmektedir.

Hoca Kadri Nâsîh, İmam-ı Âzam’ın akîde tarifinden sonra fâsit te’vil kapılarının açıldığını ve telifi İmam-ı Âzam’a isnat edilen *el-Fıkhu’l-Ekber* adındaki küçük risalenin sahte olduğunu; bunun, risalenin münderecatından anlaşılabilirliğini iddia etmektedir. Bu risalenin asıl nüshalarında mevcut olan saçmalıkların sıhhatini iddia eden kimsenin, Hz. Muhammed’in nübüvvetini inkâr etmiş olacağını belirtmektedir.

Ayrıca O, Mu’tezile’nin büyük alimlerinin İslâm veya iman, fiil-i vacibât olarak tanımladıklarını, iki cihanda insanların saadet ve kurtuluşlarını sağlayacak olan salih ameller olmadıkça akîdenin makbul ve muteber olmayacağını beyan ve isbat ettiklerini, ancak Ehl-i Sünnet ulemâsının bu delilleri dinlemediklerini belirtmektedir.

¹⁶¹ Nâsîh, *Sarâiyih*, s. 98-99.

¹⁶² Nâsîh, *a.g.e.*, s. 99.

Mükelleflerin fiillerini beşe taksim ettikten sonra, vacibatın ve özellikle farzların kesinlikle eda edilmesi gerektiğini belirtip, farz ve vâcipleri terk edenleri uzun cehennem hikayeleriyle tehdit edip, salih amelleri uhrevî işlere hasreden Ehl-i Sünnet ulemâsının tehditlerinin faydalı meyveler vermekten uzak kaldığını belirten Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet ulemâsını eleştirmeye devam etmektedir.¹⁶³

Amelin, imanın bir parçası olduğunu savunan Hoca Kadri, bunun aksini iddia eden kişilerin Kur'an-ı Kerim ve hadisleri yanlış tefsir ve izah ettiğini belirtmektedir. Bu sebeple, Kur'an-ı Kerim ve hadislerin makul ve cevazı çeşitli ayetlerle sabit olan yüce bir üslûp ile tefsir edilmesi gereğini belirttikten sonra, bunun gerçekleştirilmesi durumunda İslâm aleminde kurtarıcı akîdenin yeniden birleşmesiyle, iki dünyada saadet ve selamet temin edebilen salih amellerin artması, Müslümanların mezhep ihtilaflarında uzlaşmaları gibi pek çok faydalı neticenin İslâm ülkelerinde meydana geleceğini belirtmektedir.¹⁶⁴

*“...Allah’a ve ahiret gününe hakkıyla inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur. Onlar üzüntü çekmeyeceklerdir”*¹⁶⁵ ayet-i kerimesince, ulûhiyete ve ahirete ait sahih bir akîde ile beşeriyetin iki dünyada kurtuluşunu ve saadetini istikmal edebilen salih amellerden (ve müstelzim olduğu güzel ahlâktan) ibaret olduğu anlaşılnca, dünyanın her tarafında istihsana şayan ve kabule mazhar olmasına mani olabilecek kimse kalmaz.

Hoca Kadri, ayette geçen salih amellerin Kur'an-ı Kerim'in her sayfasında denilebilecek kadar çok tekrar edildiğini ve ticaret, ziraat, sanat, ibadet, ilim talebi, spor, ahlâkı güzelleştirme gibi insanlığa faydalı işlerin, Kur'an-ı Kerim'de emri geçen salih amellerin kapsamı içine girdiğini belirtmektedir.

Hoca Kadri, salih amelin, ilim ve güzel ahlâkla olan ilişkisi konusunda şöyle düşünmektedir: Güzel ameller, güzel ahlâkı ortaya çıkarır ve ilimleri korur. Salih ameller olmadıkça, ilimde tekemmül ve gelişim emeli boştur. Kur'an'ın insanlara salih amelleri devamlı surette emretmesindeki hikmet ise; salih amellerin ilimleri

¹⁶³ Nâsîh, *Sarâyah*, s. 101-102.

¹⁶⁴ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁶⁵ Bakara, 2/62

geliştirmesi, takviye etmesi, diğer taraftan ahlâkı güzelleştirmesi ve sonuç olarak beşeriyete saadet vermesidir. Bu mühim noktayı göremeyen Müslümanlar, güzel ahlâkı güzel amellere üstün tutmuş,¹⁶⁶ sözleri fiillerin önüne geçirmiş ve ilmi, amele tercih edegelmişlerdir. Salih ameller, insanların ahlâkını güzelleştireceği ve koruyabileceği içindir ki, “*Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim*”¹⁶⁷ hadis-i nebevîsi vârid olmuştur.

Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet akaidinin beş on asırdan beri Ebu’l Hasan el-Eş’arî’nin “üç kardeş” hikayesiyle,¹⁶⁸ “yetmiş üç İslâmî fırka” ya ait olarak rivayet edilen bir hadise dayandığını,¹⁶⁹ bunun İslâm akîdesi için çürük bir zemin olduğunu, Kur’an-ı Kerim’deki Hz. Musa ile Hızır (a.s.) arasında geçen malum kıssanın¹⁷⁰ o hikâyeye yeterli bir cevap olabileceğini söylemektedir. Mu’tezilenin büyük reislerinden Ebû Ali el-Cubbâî öğrencisinin inadını görünce, ârifane sükûtla karşılık vermiş ve kendi görüşünü ömrünce saklamıştır. O hadise gelince hadisin sahih olduğunu söylemek büyük tenakuzlar barındırmaktadır.

İnsanlar arasında kalplerin ve emellerin birliği için Risalet-i Muhammediye alemlere rahmet addolunduğu, İslâm dinine girmek bütün insanlara iki dünyada kurtuluş çaresi gösterildiği, her türlü ihtilaftan kaçınmaları için şiddetli uyarılar yapıldığı, dinin hükümlerini insanlara tebliğ etmek için insanüstü bir çaba harcadığı halde Hz. Muhammed’in ümmetinin yakın bir zamanda yetmiş üç fırkaya ayrılarak, düşeceği ihtilaflardan dolayı yetmiş ikisinin cehenneme, yetmiş üçüncüsünün cennete layık olacağını ve çeşitli musibetlere hedef olarak artık birleşmelerinin mümkün olamayacağını daha hayatta iken ümmetine haber vermesinin ve ümmetinin ihtilafına sebep hazırlayarak onların birleşmesinin faydalı neticelerini adeta ortadan kaldırarak bunun gizli bir hikmete dayandığını, kaza ve kaderin gereği olduğunu bildirmesi izahı mümkün bir şey değildir.

¹⁶⁶ Nâsîh, *Sarâyah*, s. 104.

¹⁶⁷ Muvatta’, Hüsnü’l-Hulk, 8; Nâsîh, *Sarâyah*, s. 105.

¹⁶⁸ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, (thk; Abdu’l-Aziz Muhammed el-Vekil) III, Kahire: Müessesetu’l-halebî, 1968, s. 93.

¹⁶⁹ İbn Mâce, “Fiten”, 17; Tirmizî, “İman”, 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 301.

¹⁷⁰ Kehf, 18/60-82; Buhârî, “İlim”, 17, 20, 45

Peygamberin ümmetine kara haberler vermiş olması, nübüvvetinin açık delillerinden ve mucizelerindendir denmiş, hatta bazı müellifler mübalağa ederek İslâmî fırkaların sayısını yetmiş üçe ulaştırmış ve hayallerince mucizeyi isbat etmişlerdir.

Hoca Kadri, bu konudaki görüşlerini böylece beyân ettikten sonra, bahsi geçen fırkaların Sünnî ve Şîî fırkalarından ibaret olabileceğini, Sünnî ve Şîî vasıflarını taşıyan cemaatlerle, tasavvuf tarikatlerinin de bu fırkalara ilave edildiğinde, hepsinin sayısının yüzü geçeceğini sözlerine ilave etmektedir.¹⁷¹

Hoca Kadri'ye göre kelâmî incelemeleri, en büyük İslâm musibetlerinden olan *Şeyh Eş'arî*'nin “üç kardeş” hikayesiyle, “yetmiş üç fırka” yalanı gibi saçmalıkların İslâm ülkelerinde kullanılan akâid kitaplarından kaldırılması gerekmektedir.

Hoca Kadri, *Eş'arî*'nin üç kardeş hikayesi nazarlarında çocuk oyuncağı olan “Adl ve Tevhîd” cemaati Ulemâsının, İslam akîdesi hakkındaki fikirleri ve delilleri Ehl-i İslâm'a daha güzel ilerletici kılavuz olabileceğinden hemen neşr ve telkinine başlanması gerektiğini belirtmektedir.

Hoca Kadri, iman, salih amel, küfür, kaza ve kader, halku'l Kur'an, büyük günahlar, zulüm, helal rızık, Ru'yetullâh, Allah'ın fiilleri, kulun fiilleri gibi mühim meselelerin halledilmesi ve Kur'an-ı Kerim'in faydalı bir şekilde tefsir edilmesi ve peygamberin hadislerinin anlaşılması konularında “*Adl ve Tevhîd*” cemaati alimleri Müslümanların önderleri (eimme-i müslimîn) kabul edildiğinde ve Hanefî fıkı muamelatta düstur alındığında, gayet isabetli olacağını belirtmektedir.

Hoca Kadri'ye göre her din, faydalı kelimeler ile hükümlerini açıklar. Özel nasslara dayanır. Beyyinâtını ortaya koyar fakat, nasıl tefsir edilir ve uygulanırsa ona göre netice ve meyve verir.¹⁷²

Buraya kadar açıklandığı üzere, İslâmî akîde tarif edilerek, zararlı te'villere son verilip, umûmen salih amellere teşebbüs edilmedikçe, memâlik-i İslâmiye'nin kurtuluşuyla terakkiyâtından bahsetmek abestir. “*And olsun Zikir'den sonra Zebur'da*

¹⁷¹ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 107-108.

¹⁷² Nâsîh, *a.g.e.*, s. 111.

da: *Yeryüzüne iyi kullarım vâris olacaktır, diye yazmıştık*¹⁷³ ayetini yeryüzüne ancak salih amel işleyen kulların vâris olabileceği, böyle olmayanların bu verâsetten mahrum kalacağı şeklinde tefsir eden Hoca Kadri, risalenin buraya kadar olan bölümünde, İslâmî inancın nasıl olması gerektiğini bildirdiğini, iman ve amel birlikteliğinin lüzûmunu anlamak için ukalâya yukarıda verilen ayetin bile yeterli delil olacağını belirtmektedir.¹⁷⁴

b. İmanda Artma Eksilme

Hoca Kadri bu konuda kelâm alimlerinin ihtilafa düştüklerini ve tartıştıklarını söylemekte¹⁷⁵ imanın artıp azalmasının zayıf veya kuvvetli olmasının keyfiyetinin bilinemeyeceğini, Kur'an'da bahsi geçen, ayetleri tilâvet etmenin insanların imanını artırdığına dair zikredilen nassın¹⁷⁶ inancın te'kidi ile güzel amellerin artırılması anlamına geldiğini belirtmektedir. Çünkü ona göre ayet-i ilâhiye işitildikçe, güzel amelleri artırmadan îtikadı veya tasdiki artırmak mümkün olmayacağı gibi bunun bir faydası da olmayacaktır. Hoca Kadri'nin bu konudaki düşünceleri şu şekildedir:

İmanın, ziyade ve noksan kabul etmesi demek, yalnız kalpteki tasdik, güçlü veya zayıf olur demek değildir. Belki tasdik artırılması veya azaltılması, güzel amellerin artırılması veya azaltılması ile bağlantılıdır. Her ikisi de kâmil dereceye gelirlerse; iman-ı kâmil meydana gelir ve gönülde itmi'nân hasıl olur. Güzel ameller olmadan, iman bahsi abestir.

Hoca Kadri, iman-amel ilişkisini ağacın dallarına benzetmektedir. Nasıl ki, dallar olmadan kütüğe ağaç denilemezse, amel olmadan da imandan bahsetmenin abes olacağını belirtmektedir.¹⁷⁷

Hoca Kadri, amel olmaksızın imanı muteber kabul etmediğinden dolayı, amellerin artmasıyla imanın kuvvetleneceği¹⁷⁸ görüşündedir. Onun bu düşüncelerinden

¹⁷³ Enbiyâ, 21/105

¹⁷⁴ Nâsîh, *Sarâiyih*, s. 117.

¹⁷⁵ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 108.

¹⁷⁶ Enfâl, 8/2 “Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir.”

¹⁷⁷ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 108-110.

ameli imandan bir parça olarak gören Mu'tezile mezhebi ile aynı görüşü paylaştığı anlaşılmaktadır. Ehl-i Sünnet alimleri ise; imanı, söz ve amel olarak nitelendirmekle birlikte, imanın artıp azalamayacağı görüşündedir.¹⁷⁹ İmam Ebû Hanife'nin bu konudaki açıklaması şöyledir: İman artmaz eksilmez. Çünkü imanın artması, ancak küfrün eksilmesi ile; imanın eksilmesi de ancak küfrün artmasıyla mümkün olabilir. Bir şahsın, aynı anda hem mü'min hem de kâfir olması ise yanlış bir düşünce şeklidir.¹⁸⁰

3. Namaz, Oruç, Zekât İbadetleri Hakkındaki Görüşleri

a. Namaz

Hoca Kadri, namaz hakkında; namaz, şartları ve erkânı üzere vakitlerinde edasına devam edilirse, nefislerin ıslahına hizmet eder, isyanların irtikabına vakit bırakmaz ve pek çok işin intizam üzere, uygun zamanlarda tesviyesine yarar,¹⁸¹ demektedir.

b. Oruç

Ramazan orucunun, İslâm Dîni'nin ilk vazîfelerinden ve en mühim farzlardan birisi olduğunu belirten Hoca Kadri, bu konuyla ilgili olarak, kendi dönemindeki ramazan ayı yaşantılarını değerlendirmektedir. Bu değerlendirmeyi yaparken, kadınların hürriyeti meselesine atıfta bulunarak, kıyas yoluna gitmektedir. Ona göre, ramazan ayında işlenen ma'siyet, kadınlara verilecek hürriyet neticesinde, ortaya çıkmasından endişe edilen hataları, geride bırakmaktadır. Onun bu konudaki cümleleri şu şekildedir:

“İslam dininde ilk vazife ve en mühim farzlardan olan oruç, ramazan münasebetiyle mesela İstanbul'da irtikâb olunan meâsî ve münekkîrât millete öyle muzır ve dine o kadar mugâyirdir ki, kadınların hürriyetinden dolayı bir takımından sudûru muhtemel hataları, cüz'ıyyât mesabesinde bırakır dense revâdır. İstanbul'da ramazan şehr-i isyandır demek mübalağa değildir.

¹⁷⁸ Kehf, 18/13; Müddesir, 74/31; Tevbe, 9/124; Âl-i İmrân, 3/173; Ahzâb, 33/22; Feth, 48/4

¹⁷⁹ Ali el-Kârî, *Şerhi'l-Fıkhı'l-Ekber*, Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut, 1998, s. 255-260.

¹⁸⁰ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 258.

¹⁸¹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 121.

Hoca Kadri, namaz hakkında; namaz, şartları ve erkanı üzere vakitlerinde edasına devam edilirse, nefislerin ıslahına hizmet eder, isyanların irtikabına vakit bırakmaz ve pek çok işin intizam üzere, uygun zamanlarda tesviyesine yarar,”¹⁸² demektedir.

Cevami’de güzel gılman takibi, Kur’an okuyan hubr-ı huffâz önünde izdiham ve gece muâşakalar ve kötü ameller uyûbdan sayılmıyorken kadınların mekteb ve muallimlere girüb, namusla çalışmaları men’ olunur mu?”¹⁸³

c. Zekât

Hoca Kadri, zekât konusu ile ilgili olarak Gazzâlî’nin, (öl. 505/1111) *İhyâ* adlı kitabında şöyle söylediğini belirtiyor: “Kadı Ebû Yusuf, sene sonunda zekâtını iskat için malını karısına bağışlıyor. Sonra, eşinin evmalini kendine bağışlatıyordu, yani; kendi malını geri alıyordu. (Zekât vermek borcundan, bu hile ile kurtulduğunu tahayyül ediyordu.) Bu iş, hocası Ebû Hanife’ye anlatıldığında; “o, onun fıkhdandır,” dedi de doğru söyledi. Çünkü o, dünya fıkhdandır, fakat; âhirette zararları, her cinayetten büyüktür.”¹⁸⁴

Gazzâlî, “Bu hile, âhirette her cinayetten büyüktür” diyor, acaba dünyada da büyük cinayet değil midir? Zekât, hükümete verilmezse,¹⁸⁵ fukaraya verilmesi farz-ı ayndır.¹⁸⁶ Başka türlü iskati (düşmesi), kabil değildir. Zekât vermeye borçlu olan adam, eğer vermezse, fukara hakkını men eder ve gaspçı sayılır.

İmam Ebû Yusuf’un hilesi ile amel edilirse, ilâhî bir farz iskat edilmiş olur. Zekât, namazın kardeşidir. İmam Ebû Yusuf’un bir defa olsun, namazını terk ettiği vâki değildir. Namaz, para sarfına lüzûm kalmadan bol bol kılınabilir. Belki para toplamaya hizmet eder.

¹⁸² Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 121.

¹⁸³ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁸⁴ Banarlı, *Yahya Kemal’in Hatıraları*, Gazzâlî, *İhyâ-i Ulûmi’-d-Dîn*, V, Beyrut: Dâru’l-Hayr, 1997, I, s. 29.

¹⁸⁵ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 1

¹⁸⁶ Bakara, 2/110

Hoca Kadri, bu şekilde İmam Ebû Yusuf'un zekât konusundaki fikirlerini eleştirmektedir. Onun İslâm'ın en büyük fakihlerinden olduğuna şüphe olmadığını, fakat bu te'villerine sükût etmenin reva olmadığını belirtmektedir.

Hoca Kadri, bu konudaki eleştirilerine şu cümlelerle nihayet vermektedir:

“... Gerek ulemây-ı rüsûm ve gerek ulemây-ı diyânet, İmam Ebû Yusuf ve emsalini takdîs ederek, ümmet-i İslâm'ın zararına asırlardan beri devam edegelen hile ve desâisi talim ve teyid etmekten geri kalmadılar.”¹⁸⁷

d. Sarhoşluk Verici Maddelerin Kullanılması Hakkındaki Görüşleri

Her sarhoşluk verici şeye, “hamr” ismi verilir mi veya özel olarak üzüm şirasına mı denir? Hoca Kadri'ye göre, böyle sorular sormak anlamsızdır. Hamr, isimlendirildiği üzere sarhoşluk vericidir. Sınırlandırmak caiz değildir. Hamr, sözlükte örtmek, ihtilat ve ihtilâl vermektir. Başka manaları da vardır, fakat; bu iki mana münasip ve ikincisi maksada daha uygundur. İlk manasına göre; akli örttüğü için, ikinci manasına göre; akla ihtilat, yani, ihtilâl verdiği için hamra, hamr denilmiştir.

Hoca Kadri, bu konudaki görüşlerini açıklamaya şu şekilde devam etmektedir: İkinci mana, bedene ve sağlığa halel veren şeylere de genellenecek olursa, daha kapsamlı olur ki, akıl ve bedene her ne ihtilat ve ihtilâl verirse, kullanılması yasaklanmış ve haramdır.

Hamrın, sarhoşluk verici her şeye isim olarak verilmesi gerektiği kesin olunca, rakı, alkol, apsenit gibi akli ihlâl ve bedeni tahrip eden sarhoşluk verici şeylerin zararları nisbetinde, mahturiyet ve mücrimiyyeti şiddetli olması gerekir. Hamrdan çok daha zararlı böyle sarhoşluk verici şeylere, hamr denilemeyeceğini zanneden ahmaklar aklen ve şer'î olarak büyük bir cinayetle itham olunmaya layıktırlar.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 147-148.

¹⁸⁸ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 129.

*“Ve sana “hamr” ve “meysir” hakkında soruyorlar. De ki, o ikisinde büyük bir günah ve insanlar için faydalar vardır. O ikisinin günahı, faydasından daha büyüktür,”*¹⁸⁹ ayeti bu mealdedir.

Hoca Kadri, Avrupa ahalisi içki kullanmaya sınırsız olarak alıştığı için, içki içmeyi terk etmesinin muhal mesabesinde olduğunu, itidal üzere şarap içenlerin sıhhatlerine yaradığını inkâr etmenin mümkün olmadığını belirtmektedir. Bu konuda, ahaliyi sarhoşluk verici şeylerin zararlarından korumak için çalışan cemiyetlerin gayretlerinin, takdire şayan olduğunu ve örnek teşkil ettiğini belirtmektedir.

Hoca Kadri, bu konudaki cümlelerine şöyle nihayet verir: “Bu harflerin yazarı, içki içmez ve diğer sarhoşluk verici maddeleri kullanmaz ve kullanılmasını kimseye tavsiye etmez. Layık görmez; fakat, zihnine vârid mutalaattan bir miktarını burada yazmaktan çekinmedi.”¹⁹⁰

B. KÜFÜR

1. KÜFRÜN TANIMI VE MAHİYETİ

Küfür; lûgatte örtmek demektir. Istılahta ise; Hz. Peygamber’i Allah Tealâ’dan getirdiği kesinlikle sabit olan şeylerde yalanlayıp, tevâtüren bize ulaşmış bulunan esaslardan birini veya birkaçını inkâr etmek demektir.¹⁹¹

Kâfir olarak ölen bir insanın cehennemde ebedî azapta kalacağı, Kur’ân-ı Kerim ayetlerinde ifade edilmektedir.

*“Şüphesiz ki, ayetlerimizi inkâr etmiş ve kâfir olarak can vermiş olanlar, işte Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onların üstünedir. Onlar, o lânet ve ateş içinde devamlı olarak kalıcıdırlar. Onlardan ne azab hafifletilir. Ne de kendilerine göz açtırılır.”*¹⁹²

¹⁸⁹ Bakara, 2/219

¹⁹⁰ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 130.

¹⁹¹ Kılavuz, s. 40.

¹⁹² Bakara, 2/161

Hoca Kadri imanı adaletle, küfrü ise zulümle eşdeğer görmekte, iman ve küfür kavramlarını adalet ve zulüm kelimeleriyle temellendirerek açıklamaya çalışmaktadır. Hoca Kadri, “Zulüm ve adalet yerine şer ve hayır demek caizse, hikmeten küfür ve din demeye gerek var mıdır?”¹⁹³ diyerek bu konudaki görüşlerini açıklamaya başlamıştır. O, Müslümanların adalet ve zulmün ne olduğunu öğrenmeleri ve öğrendikleri üzere işlerini ıslah etmeleri gerektiğini belirtmektedir. “*Din nasihattir*”¹⁹⁴ hadisine göre amel eden ve inanan kimsenin iki dünyada da ilâhî fazlı ümit edebileceğini, artık insanların zulmü küfür, adaleti ise iman addetmeleri gerektiğini bildirmiştir.

Hoca Kadri, zulmün zıddına adaleti, her bir iyiliği yerine koymak, her iyiliği yapmak, her bir hakkı hak edene vermek şeklinde tarif etmektedir.¹⁹⁵

İslâm’ın uğradığı hasarların kaynağının; kökler salmış, şecere-i tûba hükmüne geçmiş zulüm olduğunu, bu hükmü kabul etmeyenlerin zulmün ne olduğunu bilmediklerini belirtmektedir.¹⁹⁶

Hoca Kadri, kendi döneminde yaşamış olan ulemânın iman konusunda vermiş olduğu hükümleri çok kararlı bir dille eleştirmektedir. Ona göre ulemâ-ı asır, “Devr-i Hamidî’de” pek çok kötülüğü yapmakta olan casuslar, muzırlar, zânîler, vb. kişileri, iman dairesinde tutmaktadır. Hoca Kadri’ye göre, hiçbir şer’î mahkeme, bu şahısların aşikâr bir tavırla yapmış oldukları ahlâksızlıkları ve münafıklıkları sözleriyle helâl addettiklerine dair nisab-ı şehadet hasıl olmadıkça; yüreklerinde var olduğu tahayyül edilen kuvvetli veya zayıf bir İslâm inancını kaybettiklerine dair kuvvetli deliller sabit olmadıkça, edepsizlere tekfir hükmünü vermeye cesaret edememektedir. Şayet, bir mahkemeden böyle bir hüküm çıkacak olursa, sâir ulemânın, “*Ehl-i kible öyle kolay tekfir olunamaz*”¹⁹⁷ hükmünden dolayı, o hakimın küfrüne hüküm veremese de, onu

¹⁹³ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 198.

¹⁹⁴ “*Din ancak Allah için, Rasûlü için, Müslümanların imamları için ve bütün halk için nasihattir.*”

Buhârî, “İman”, 42

¹⁹⁵ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 200.

¹⁹⁶ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁹⁷ Ehl-i Sünnet’e göre iman üç derecedir. 1. Sabıkûn ve mukarrebûnun imanı: Vâcip ve müstehap olan tüm amelleri işleyenlerin imanı. 2. Muktesid ve ashab-ı yeminin imanı: Vâcip olan amelleri yerine getiren, yasaklananları ise terk edenlerin imanı. 3. Zâlimlerin imanı: Vâciplerin bir kısmını terk eden ve bazı haramları da işleyenlerin imanıdır. Bu yüzden Ehl-i Sünnet alimleri, *kible ehlinde* olan birini

hatalı göreceğini ve şidetli bir cezaya çarptırılmasını isteyeceklerini belirtir. Hatta buna, “*Ehl-i kebâire şefaât vaat edilmiştir*,”¹⁹⁸ Allah’ın kullarını, rahmet-i ilâhiyeden ümitsizliğe düşürmek reva değildir, hükmünü ilâve edenlerin bulunacağını, fâcirlere yapılan muamelenin bu yönde olduğunu belirtir.¹⁹⁹

Hoca Kadri, kendi asrındaki ulemânın görüşlerini eleştirmeye şu şekilde devam etmektedir: Fâsıklar son nefesten önce tevbe etmezlerse veya âhirette Allah onları bağışlamazsa ya da, evliya ve enbiyanın şefaâtlerine nail olmazlarsa, Allah’a karşı yaptıkları isyanlardan dolayı bir müddet cehennemde yandıktan sonra her biri oradan çıkarılacak ve zâtına uygun bir cennete girdirileceklerdir; yalnız kul hakkı meselesi bundan müstesna, ancak onun da çaresi vardır: Allah, o canilere fazl ve rahmetini göstermek isterse, müştakîlere (şikâyet edenler) cennette daha yüksek bir yer verir veya (müştakîler) azaba müstehak iseler, azaplarını hafifletir ya da affeder. Bu güzel tedbir sayesinde, Abdulhamid ve casusları cehenneme ayak basmazlar. Hoca Kadri, bu şekilde küfürle itham ettiği kişiler için, “Yalnız isimleri Müslüman olan bu kimselerin zulümlerine ve rezaletlerine, Ehl-i İslâm tahammül ve ömürlerine dua ediyor,” demektedir. Ayrıca, Müslüman zâlimlerin yegâne istinadgâhlarının, (dayanak) bu meçhul akide olduğunu belirtir.

Ayrıca o, Türkiye’deki cahil Müslümanların, sözlerine tamamen güvendikleri büyük alimlerin; “Biz Abdulhamid ve adamlarının ne kadar müfsit, cabbar ve zâlim olduklarını sizden daha iyi biliyoruz; fakat ne yapalım, hiç olmazsa Türk ve Müslümandırlar. İslâm’a yakışır bir işleri yoksa bile, Allah’a ve peygambere inançları vardır. Ehl-i kebâire, (büyük günah işleyenler) şefaât vaat edilmiştir, Allah’ın kullarını, rahmet-i ilâhiyyeden ümitsizliğe düşürmek reva değildir,” diyerek bu hükümde ittifak ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca Hoca Kadri, o gibi alimlerin nazarında en pis hamam

herhangi bir günahından dolayı tekfir etmezler. Muhammed Abdülhadî el-Mısırî, **Ehl-i Sünnet Cemaatinin İtikâdi Özellikleri**, İstanbul: Guraba Yayınları, 1994, s. 146.

¹⁹⁸ “Şefaâtım ümmetimden büyük günah işleyenler içindir.” Tirmizî, “Kıyâmet”, 11; İbn Mâce, “Zühâd”, 37; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI, 120

¹⁹⁹ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 93.

tellaklarının, en açık fikirli mektepli efendilerden daha fazla hürmet gördüğünü belirterek, onların bu tutumunu eleştirmektedir.²⁰⁰

Hoca Kadri, “Küfür; her şeyden fena ve cezası cehennem azabıdır, iman ehli hakkında kötü zanda bulunmak günahtır, küfrün olmadığı yerlerde, Allah; kerîm, gafûr, rahîm, settâr, ayûb ve gaffâr-ı zenûbdur,” şeklindeki sözleri söylemenin, dindarlık ve rahmet-i ilâhiyeye ümitvarlık itibariyle, itiraz edilemez sözler olduğunu, fakat; fâsıkların, ulemânın gafletine güvenerek o sözlerden istifade ettiklerini, hatta yaptıkları şeylere tahammül edilmesinin, İslâm akîdesinin gereği olduğunu, ecnebîlere gülerek anlattıklarını belirtmektedir.

Asr-ı Saadetten sonra hepsi din-i Ahmediye’ye mensup, çeşitli İslâm fırkaları riyâsetlerinde bulunmuş olan Ehl-i Sünnet alimleriyle, diğer çeşitli mezhep ulemâsı aralarında başlayıp, asırlarca devam etmiş olan mezhep ihtilafları devirlerinde zikredilen kelimelere dair birçok tarifler düzenlenmiş ve her türlü münakaşalar, itirazlar, müdafaalar kitaplarda bir araya getirilmiş ve bu ilmî mücadeleler ile mezhep incelemeleri devam eden asırlarda da eserlerini göstermeye devam etmiş, ancak; sonuçları amaçlarına uygun bir kalıba boşaltılamamıştır.²⁰¹

Hoca Kadri, yukarıda zikredilen iman, küfür, fîsk, adalet gibi kelimelerden hiçbirinin Kur’ân-ı Kerim’deki şekliyle kalmadığını, bu terimlerin her mezhep ulemâsı tarafından farklı amaçlarla kullanıldığını; bu ihtilâfı ortadan kaldıracak alimlerden oluşacak bir cemaate ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.

2. TEKİR VE İKRAH

a. Tekfir

Hoca Kadri: “Bir insan Kur’an-ı Kerim’e tamamen uygun olarak milletimize en faydalı işler yapmağa çalışmakta iken “Nesh edilen bir ayetten hiçbir fayda yoktur.” Dese veyahut hiç de büyüklüğüne inanmadığı halde güneşe ortalık yerde bir secde ediverse dış görünüşüne bakarak derhal kâfir olduğuna hüküm olunur. Kendisiyle Allah

²⁰⁰ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 92-94.

²⁰¹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 96-97.

arasında denilir. Müslümanım diyen bir edepsiz gece gündüz içki içse kumar oynasa, zina etse, livata gibi yasak şeylerle meşgul olsa görünüşteki Müslümanlığı sayesinde her zaman kâfirdir sözlerinden emin olabilir. Bir Müslüman 20-30 sene adam soymak eşya çalmak gibi günah şeyleri yapsa bunun için kâfir olduğu söylenemez; fakat bir defa zünnâr kuşansa kâfirdir denilir. Abdulhamid de Müslümanlara bu kadar eziyet edip ceza vermesine rağmen onun hakkında kâfirdir diye hüküm olunamaz. Ancak Kur'an-ı Kerim'den bir tane ayeti çıkarmaya çalışsa kâfir olur. Bunun gibi bir kimse senelerce en zararlı içkiler içmiş olsa, çeşitli kötülöklere koyulmuş olsa ve bu yolla binlerce günahsızın iki cihanda kötölöklere sebep olsa meydana getirdiğı zararlar helâldir veya haram değildir demedikçe ismini bir Hristiyan ismine değıştirmedikçe içindeki gizli niyetine bakılarak kâfir olduğu sonucuna varılamaz.” der. İkfâr ve tekfir; kişiyi küfre nisbet etmek ve kâfir saymak anlamlarında kullanılır.²⁰²

Hoca Kadri, Kur'an-ı Kerim'de müteaddid yerlerde zikredilen, “Ey iman edenler ve salih amel işleyenler”²⁰³ şeklindeki nassların zikredilerek tekrar edilmesinin bir hikmetinin olduğunu, emir ve medih olarak derecelerinin eşit olduğuna dair şüphe bulunmadığını belirtmektedir.²⁰⁴ Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde salih ameller imana ma'tuf olarak yüzlerce kez zikredilir.²⁰⁵

Hoca Kadri, iman “vacibatı yapmaktır” diyen Mu'tezilenin görüşünün, “*İman yetmiş küsur babdır. En aşağı mertebesi, yollardan eziyeti (zarar verici nesneleri) kaldırmak ve en yüksek mertebesi de, lâ ilâhe illallah sözüdür.*”²⁰⁶ hadisine uygun olduğunu belirtmiştir.²⁰⁷

Hoca Kadri, hadis-i nebevîdeki iman tarifini ele almakta, zâlimlerle fâsıkları iman dairesinden çıkarmaktadır. Zikredilen hadis-i nebevîden anlaşılan; iman tarifinin ulviyet ve kerameti dînen açık olan İslâm akidesinde emredilen ibadetleri, şahsî ve umûmî salih amelleri, hayırları ve hasenâtı, içerebilmesidir. Hadis-i nebevîden iktibas

²⁰² İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Beyrut: Darü's-sadır, (t.y.), 144-146.

²⁰³ En'âm, 6/158; Bakara, 2/277; Yunus, 10/9; Hûd, 11/23; Ankebût, 29/7; Lokman, 31, 8; Fâtır, 35/7; Fussilet, 41/8; Şûra, 42/22; Beyyine, 98/7; Burûc, 85/11

²⁰⁴ Nâsıh, *Zulm ü Adl*, s. 104.

²⁰⁵ Nâsıh, *a.g.e.*, s. 108.

²⁰⁶ Tirmizî, “İman”, 6; Benzer hadis için bkz. Buhârî, “İman”, 2

²⁰⁷ Nâsıh, *Zulm ü Adl*, s. 104.

olunan mana budur. Bu vazîfeleri ifa eden kişinin mazarrattan kaçacağı şüphesizdir. İnsanlara eziyet veren şeyi kaldırmak, iman derecelerinin en aşağısı olursa, diğer iyiliklerin derecesi yükselerek kemâl derecesine ulaşır ve iman-ı tam ve kâmil olur. Kelime-i şهادet imanın en yüksek şubesi sayılmışsa, imanın teşbih edildiği ağacın aslından zirvesine varınca uzanmış olan bedeni mesabesinde olduğundandır. İman asıl olunca ibadetler ve hasenat fûruu menzilesindedir. Ağacın semeresi, gerek aslına gerek fûruna muhtaçtır. Yalnız kütük kendi başına semere vermez dallar, ağacın mahiyetine dahil olunca, güzel ameller de imanın tarifine dahil olur.

İman tarifi bu şekilde ele alındığı takdirde, zâlimlerin ve fâsıkların iman dairesinden çıkarılmasını gerektirir. Ehl-i İslâm'a en zararlı, insaniyete büyük düşman yerküre insanlarının, türlü te'vîlât-ı garîbe ile iman dairesinde bırakılmaları İslam dinine utanç ve erbabına zarar vermekten başka bir netice vermez. Salih amellerin iman tarifinden çıkarılması, zâlimlere en büyük hizmettir.

Zikredilen hadisteki iman tarifini, umûm tasdik etse, gerek dinî, gerek dünyevî, daha geniş insanî ve İslâmî hizmetler temin olunur.²⁰⁸

b. İkra

Hoca Kadri, bir mü'minin icbar altında küfür kelimesi söylemesi durumunda dünya ahkâmında mürted sayılamayacağını; Çünkü, kişinin ikraının, tekfirine mahal bırakmayacağını belirtmektedir.²⁰⁹

IV. SİYASET

A. TÜRK DÜŞÜNCESİNDE VE YENİLİK HAREKETLERİNDE HOCA KADRİ'NİN YERİ

Son devir Osmanlı ulemâsından olan Hoca Kadri, genel anlamda cemiyet meselelerini ve özel olarak hükümetin politikalarını irdelemeye çalışırken vermek istediği mesajları ayetler ve hadislerle irtibatlandırmakta, bunu yaparken ulemâdan daha

²⁰⁸ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 105-108, 199.

²⁰⁹ Nahl, 16/106

çok siyaset bilimci gibi hareket etmektedir. Onun siyasî görüşlerini değerlendirebilmemiz için Tanzimat'la başlayan çağdaşlaşma hareketi ile ulemânın siyasî sisteme muhalefetine ve Jöntürklerle²¹⁰ olan ilişkilerine bakmamız gerekecektir.

Tanzimatın mimarları; Reşit, Âli ve Fuat Paşalar kendi dönemlerinde padişahın mutlak otoritesini hükümet işlerine müdahaleden alıkoyarak hükümet ve bürokrasi lehine sınırlandırmışlardı. Bu aynı zamanda bürokrasi ve hükümetin saray karşısında daha özerk hale gelmesi anlamını taşıyordu. Güçlenen hükümet ve bürokrasinin bazı uygulamaları özgürlükler açısından aydınlarca eleştiriliyordu. Bu durum aydınlar ve gençler arasında hoşnutsuzluklara neden oluyordu. Bu hoşnutsuzluklar henüz yeni yaygınlık kazanmaya başlamış bulunan basın aracılığıyla oluşturulan aleyhte kamuoyu ile tepkiye dönmeye başlamıştı. Tepkilerin artmasında 1853 Kırım Savaşı sonucu ortaya çıkan ekonomik kriz, 1856 Islahat Fermanıyla ortaya çıkan yeni durum sonucu yabancı devletlerin sık sık devlet işlerine müdahalesi ve girilen dış borçlanmaların etkisi büyüktü. Bu dönemde yayınlanan *Tasvir-i Efkar*, *Ceride-i Havadis* gibi gazeteler hükümeti eleştirenlerin bir araya geldiği düşünce çevreleri olmuşlardı. Hükümet, basını gazete kapatma gibi yöntemlerle susturma yoluna gidiyordu. Aydınlar ise tepki olarak çeşitli Avrupa başkentlerine ve daha çok da Paris'e yerleşerek eleştiri ve görüşlerini yurt dışında yayın faaliyetini sürdürerek yönetime karşı muhalefetlerini devam ettirmeye çalışmaktaydılar.

Özgürlükler bağlamında, Yeni Osmanlılar²¹¹ ile Tanzimat önderlerinin anlayışı farklı idi. Tanzimat önderlerinin ilk hedefi, devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmaktı. Bunun sonucu olarak hiçbir zaman aşırı özgürlük yanlısı olmamışlardı. Yeni Osmanlılar ise, bu tutuma karşı çıkarak özgürlük talebinde bulunmaktaydılar. Bunun da ancak anayasalı bir yönetimde sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Yeni Osmanlılar, Âli ve Fuat Paşaların izledikleri Batılılaşma politikalarını Müslüman

²¹⁰ Jön Türkler için siyasal amaçlar ve kaygılar önde gelmektedir. Aralarındaki ortak nokta ise; Abdulhamid'e karşı duymuş oldukları nefrettir. Yani siyasal sistemden ziyade şahıslarla ilgili çekişmeler onlara ortak bir zemin hazırlamaktadır. bk. İlyas Doğan, "*Osmanlı Aydınlarında Tanzimat Sonrası Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar*," www.dicle.edu.tr/dictur/suryayin/khuka, Erişim: 22. 10. 2006

²¹¹ İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adı ile (21 Mayıs 1889'da İstanbul'da Sarayburnu'nda Gülhane bahçesinde) kurulan İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin, (Namık Kemal'in ruh ve düşüncesi ile) istibdat rejimine karşı mücadele açan Genç Osmanlılar'ın yolunu takip etmiş olan mensuplarına daha sonra Avrupa'da Yeni Osmanlılar, Jöntürkler denilmeye başlanmıştır. bk. Türk Ansiklopedisi, "*İttihad ve Terakki Cemiyeti*", XX, s. 446-447.

toplumu temelinden sarstığı gerekçesiyle onaylamıyor, Tanzimat'ı felsefî ve ahlakî temelden yoksun görüyorlardı. Buna göre demokrasinin temelleri, İslâm düşüncesinde de mevcuttu. Osmanlı aydınlarının zamanla geçirdiği değişimin sonucunda Tanzimat önderleri, eleştirilere muhatap olmuştur. Çünkü, artık aydınlar batılı ve özellikle Fransız yazarların siyaset ve sosyal konularla ilgili eserlerini tercümelerinden veya aslından okuyarak takip edecek duruma gelmişlerdi. Böylece dönemin aydın ve okumuş kesimi başlangıçta beğendikleri Tanzimat kadrolarını reformlarda yetersiz kaldıkları ya da çok fazla baskıcı davrandıkları gerekçesiyle eleştiriyorlardı. Yeni Osmanlıların da önemli isimlerinin yer aldığı aydınlar daha çok basın yoluyla isimlerini duyurmaya çalışıyorlardı. Çeşitli baskılarla karşılaşmaları nedeniyle diğer okumuş kesimler gibi zaman zaman Bâb-ı Âli ile karşı karşıya gelmeleri kaçınılmazdı.²¹²

Yeni Osmanlılar Babîâlî'ye karşı muhalefetlerinde İslâmiyet'ten²¹³ yararlanmışlardır. Yeni Osmanlıların bu buluşu yeni değildir. Yenilik bunun gazete aracılığıyla yapılmasıdır. İlk muhalefet denemelerini yapan aydınlar olarak halkla ilişki kurmaları şarttır. Dinin toplumun bütün dokularına işlediği Osmanlı toplumunda, kurabilecekleri tek iletişim, dinin imgelerine, üslûbuna, temel kabullerine dayalı iletişim olabilir. Yeni Osmanlılar, bu iletişim biçimini bilinçli olarak kullanmışlar, bütün tezlerini ve taleplerini İslâm'a dayandırmaya özen göstermişlerdir.²¹⁴

Osmanlı aydını modernleşmeye Yeni Osmanlılarla beraber sadece bilim ve fennî elde etmeye inhisar etmek yerine daha geniş bir mana verdiler. Yeni Osmanlılar dil konusunda da yeniliklere girişme ihtiyacı duydular. Yeni Osmanlıların edebî alana hakim olmalarıyla modernleşme artık siyasal bir sorun olarak ele alınacaktır. Yeni Osmanlılar denilen aydınlar, bazı fikirleri itibarıyla modern düşüncüyü benimsemiş gözükmektedirler. Tanzimat'ın getirdiği yenilikleri ve modernleşme uygulamalarını yetersiz bulmaktaydılar. Onlara göre özgürlüklere yer verilmeli, anayasalı rejime

²¹² Doğan, s. 8/16.

²¹³ Modernleşmenin başlaması ile geleneksel dinî siyasî anlayış, modernleşmenin tabiatına uygun olarak değişime uğramıştır. Artık din, bilginin kaynağı olarak değil nesnesi olarak kullanılmaktadır. Dinin siyasete malzeme yapılmasının temelinde, dinin toplumsal birliği sağlamada araç olarak görülmesi etkili olmaktadır. bk. Nadim Macit, “Jön Türklerin Din ve Siyaset Yorumları”, Amsterdam: Turkish Dutch Academicians Association, 1999, s. 1.

²¹³ Mümtaz Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1966, s. 78.

²¹⁴ Türköne, *a.g.e*, s. 78.

geçilmeli, padişah otoritesini sınırlayacak ve yürütmeyi denetleyecek bir meclis kurulmalıydı. Osmanlı aydınları, modern düşüncüyü savunmalarına rağmen, Avrupa karşısında kuşku ve ihtiyatla davranmaktaydılar.

Yeni Osmanlılar, Mısır valiliğine geçme hakkı elinden alınan M. Fazıl Paşa tarafından Paris'e davet edilerek kullanılmışlardır. Paris'e kaçan aydınlar Âli Paşa iş başından uzaklaştırıldığı takdirde Osmanlı toplumunda her şeyin değişebileceği gibi yüzeysel bir kanaate sahiptirler. Yeni Osmanlılar, yurt dışında sürdürdükleri muhalefet hareketinde çok başarılı olamadılar ve bunun üzerine bazıları geri dönerek, 1876 Anayasasının hazırlanmasında etkili oldular. Sesleri fazla duyulmasa da, Osmanlı'nın çağdaşlaşması konusundaki çabaları boşa gitmemiştir.²¹⁵

Osmanlı'da meydana gelen ıslahat girişimlerinde muhalefeti yönlendiren asıl güç ulemâ olduğu halde daha sonra ulemânın kendi içinde bölünmeye uğrayarak aydınların gerisinde kaldığını ve öncü iken takipçi konumuna düştüğünü görmekteyiz.²¹⁶ Ortaya çıkan bu itibar kaybı ile birlikte ilmiye sınıfı kendini padişahın karşısında, İttihat ve Terakki hareketinin yanında bulmuştur.²¹⁷ İlmiye sınıfı II. Meşrutiyet ilan edildiğinde yeni idareyi büyük oranda coşkuyla karşılamıştır. Fakat ulemâ ve medreseler geri itilmiş, ihmale uğramıştır.²¹⁸ 31 Marttan sonra ağır tenkitlere, suçlamalara ve aşağılamalara muhatap olan ilmiye sınıfı bu durumdan fazlasıyla rahatsızlık duymuştur. Bu suçlamaların en yaygın olanlarından biri irtica, diğeri de ulemânın meşrûfî rejimi yıkmak için Abdulhamid'le işbirliği yaptığına dair ithamlar idi.

²¹⁵ Doğan, s. 8-10/16.

²¹⁶ Osmanlı siyasî aklı modernleşme teşebbüslerinin askeri alanda Yeniçeri Ocağı ile, ilim ve kültür alanında da medreselerle yürütülemeyeceği kanaatine gelmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına kadar sarayla iyi ilişkiler içinde olan Ulemâ (ilmiye sınıfı) Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı sırasında saraya gizli ve açık destek vermekle kendi sonunu da hazırlamıştır. Sonraki aşamada ise Ulemâ halîfe sultana karşı muhalefetin yanında yer almıştır. Farklı ve müşkil olan durum Ulemânın muhalefet yapması değil, İslâm tarihi tecrübesi dikkate alındığında hak ve vazifeleri itibarıyla muhalefeti inşa etmesi ve temellendirmesi gereken Ulemânın meşruluğu su götüren muhalif harekete katılması ve onu meşrulaştırmaya çalışmasıdır. Ulemânın günlük siyasetin içinde yer alması pasif konuma itilerek medreselerin ve ilmiyenin tasfiyesini kolaylaştırmıştır. bk. İsmail Kara, "Ulemâ siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak," **Divan**, sayı: 4, 1998, s. 2.

²¹⁷ Ulemânın "Cemiyet-i İlmiye" adı altında doğrudan İttihat ve Terakki Cemiyetinin fikirlerini yansıtan bir muhalefet hareketi oluşturması, mevcut yönetimin müstebid olduğuna inanmalarından dolayıdır. bk. Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1991, C. 1, Kısım: 1, s. 329.

²¹⁸ İsmail Kara, **İslâmcıların Siyasi Görüşleri**, I Hilâfet ve Meşrutiyet, İstanbul: Dergah Yayınları, 1993, s. 47-50.

Bu durumda ilmiye sınıfı kaybetmiş olduğu itibarını siyasîleşerek veya zaten var olan siyasîleşmeyi artırma yoluna giderek kazanmaya çalışmıştır. Ulemâ²¹⁹ bu tercihiyle birlikte medresede değilse de mecliste, İttihat ve Terakki içinde,²²⁰ II. Abdulhamid dönemiyle kıyaslanamayacak derecede itibar kazanmıştır.²²¹

İlmiyeden Konjiç’li Hoca Kadri *Nâsîh* da²²² Jöntürklerin dikkate değer bir siması olup (Kadri Nasih Pajiću)²²³ aslen Bosnalıdır. Bosna Hersek Avusturya tarafından işgal edildiği zaman (1879) İstanbul’a gelerek eğitimini tamamladıktan sonra bir süre bazı okullarda hocalık yapmıştır. Hoca Kadri, Abdulhamid’in istibdatına dayanamayarak Mısır’a kaçmış²²⁴ ve orada verdiği dersleri ve bazı yazıları ile *Hidiv*’in dikkatini çekmiş, ve *Hidiv* kendisini çocuklarına öğretmen tayin etmiştir.²²⁵ Mısır’da *Kanun-ı Esâsî* gazetesini çıkaran Hoca Kadri, Abdulhamid’in hal’ine dair fetvalar neşretmiştir.²²⁶ Neşriyattan ve doğrudan doğruya hareketten bezdiğinde de Paris’te ücra

²¹⁹ Ulemâ ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişki “*bilim ve siyasi muhalefet*” konularında yakın görüşleri paylaşmalarına dayanmaktadır. Fakat farklı versiyonları olan bu hareketin muhafazakar kanadında yer alanlar, teşkilat içinde zamanla erimişlerdir. İttihatçıların dini temaları işleyen dergiler çıkarmaları siyasi hareketi meşrulaştırma ve halktan gelen tepkileri önleme amaçlıdır. Sonraki süreçte Ulemânın sadece siyasi hareketi destekleyen konuma düşürülmesi bunun en önemli kanıtıdır. bk. Macit, s.1. Ulemânın muhalefet hareketlerindeki rolü ve İttihat ve Terakki ile olan ilişkileri için bk. Hanioglu, s. 112-124.

²²⁰ II. Abdulhamid döneminde, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kendilerine meşruluk sağlamak, büyük ölçüde saray tarafından yayılan “dinsiz, mason, hristiyanlarla işbirliği yapanlar” gibi tavsiflerden kurtulmak, Padişaha muhalefette dinî sembollerini kullanan bir dil edinmek, halka nüfuz etmek gibi gerekçelerle Ulemâ ve dinî çevrelerle münasebetler kurduğunu görmekteyiz. bk. Feroz Ahmet, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, trc. Nuran Yavuz, İstanbul Kaynak Yayınları, 1971, s. 29

²²¹ Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 53-55.

²²² İttihat ve Terakki Cemiyetinin Mısır şubasını bir süre kontrolü altında tutmuş olan Hoca Muhiddin 1897 yılına kadar cemiyetle olan ilişkisini açıklamayarak kendilerinin ayrı bir “*Cemiyet-i ilmiye*” kurmuş olduklarını belirtmiştir. Aynı tarihlerde Mısır’a Hoca Kadri’nin de gelişiyi bu bağlantı yavaş yavaş İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde erimiştir. Hanioglu, s. 113, 117.

²²³ Muhammed Tadjib Okic, 1930 yılında Slabodnariječ Gazetesi’nde (1930) yayımlanmış olan bir yazısında, aslen Konija şehrinden olan Kadri Nasih Pajiću’nun fikirlerinden dolayı Türkiye’den iltica etmek zorunda kalarak Genç Türkler hareketinde önemli rol oynadığını belirtmektedir. bk. Preporod, *ilmije u SRBİH*, Sarajevo 8(159)

²²⁴ Hoca Kadri, Mısır’a firar ettiği zaman en yaşlı Jön Türklerden biri idi. Hakkındaki mahkeme kararlarında (15 Ocak 1902) yaşı ve şemaili hakkında “*orta boylu, sarı benizli, kuru çehreli, kırca sarı sakallı, şişmanca, ellibeş yaşlarında fi’l-asl Boşnak tائفesinden*” olduğu bildirilen Hoca Kadri’nin Kahire senelerine dair Bekir Fahri tarafından yapılan bir başka tarif de şöyledir: “*Köşede gür sakallı üzerinden sarkan nargilenin marpucunu ağzında sıkışmış yazı ile meşgul...muallim iri vücudu, pejmurde haliyle muttasıl yazıyordu. Ara sıra ayakta dolaşan Rum garsonu çağırır, nargilesinin ateşini değiştirir, bir müddet yumuk gözleriyle kahvenin geniş kapısından dışarıya dalgın baktıktan sonra başını, yüzüne kadar yükselttiği kağıdın arkasına saklardı.*” bk. Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 75.

²²⁵ Ülken, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 213.

²²⁶ Jön Türklerin sünnî Ulemâdan aldığı fetvalarla sultanın yönetimden azledilmesi gerektiği fikrini yaymaları, dinin siyasî bağlamdaki yerini göstermesi açısından önemlidir. Bu, zaman zaman yönetimin meşruiyetinin İslâmî açıdan yitirilmiş olduğunu dile getiren makalelerin ve fetva kitaplarının

bir sokağa çekilmiştir. Yaşadığı müddetçe her hükümete bütün gücüyle muhalefet etmiştir.²²⁷ Kahire’de²²⁸ beş sene kalan Hoca Kadri, Birinci Dünya Savaşı esnasında Paris’te bulunmaktadır. O, Meşrutiyet’ten önce de birkaç defa Paris’e giderek ittihatçıların çalışmalarına katılmıştır. Hoca Kadri, eserlerinde Abdulhamid’e şiddetli hücumlarıyla tanındığı halde, sonraları vaad ettikleri hürriyet ve eşitlik havasını getirmemeleri ile suçladığı ittihatçılara da cephe almıştır.²²⁹

Hoca Kadri, İttihatçıların 1902’de Paris’te akdettikleri büyük kongreye de katılmıştır. Kongre, Osmanlı devleti tebeası olan gayr-ı müslim unsurlarla işbirliği yapma kararı almıştır. O, gayr-ı müslim unsurların, hürriyet için ve hasbi olarak değil, devleti yıkma gayesiyle hareket ettiklerini söyleyerek, kararı protesto eden ve kongreyi terk eden birkaç kişi arasındadır.²³⁰ Bu hadiseyi takiben, Mısır’da da bir kısım, ittihatçıların pozitivist görüşlerine karşı²³¹ cemiyetin İslâmî hizbini temsil etmiştir.²³²

derlenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece İslâm, mevcut siyasî düzeni çürütmek, önerilen siyasî görüşü meşrulaştırmak için, kitleyi bazen muhalefete, bazen de kabule iten bir siyasal araç olarak işlev görmektedir. Ulemânın yönetime getirmiş olduğu eleştiriler, muhalefeti güçlendirmek için etkin bir araç olarak görülmüş, İttihat ve Terakkî Fırkası tarafından desteklenmiştir. bk. Macit, s. 1.

²²⁷ Kemal, *Çocukluğum Gençliğim Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, s. 182-183.

²²⁸ İttihat ve Terakkî Cemiyeti-Ulemâ ilişkilerinde Mısır ve Kahire’nin öne çıkmasının sebebi; Müslüman bir ülke olması, el-Ezher başta olmak üzere çok güçlü bir ilmiye geleneğini bünyesinde barındırması, Arapça imkanı, Jön Türkleri Mısır’a celbeden, -İngilizlerin ve Mısır Hidiv ailesinin desteği başta olmak üzere- diğer sebeplere eklendiğinde Ulemâ için anlamlı bir tercih sebebi ortaya çıkmaktadır. bk. İsmail Kara, “*Ulemâ-siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak*”, *Divan*, sayı: 4, 1998, s. 5.

²²⁹ Ülken, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 213-214. Hoca Kadri, genel olarak Sultan Abdulhamid baskısından Avrupa’ya kaçanlara ve çeşitli nedenlerle Paris’e gidenlere eğitim-öğretim amacıyla Fransa’da bulunanlara verilen Jön Türk ismiyle kendi isminin birlikte anılmasını istemez, tam tersine onlarla mücadele eder. Onun Mısır’da ve Paris’te yakından tanıdığı ve çoğu Ahmet Rıza Bey’in etrafında toplanan Jön Türkler’in gerçekleştirmek istedikleri belli bir hedefleri yoktur. Onlara göre Abdulhamid düşürülür, Mithat Paşa’nın hazırlamış olduğu Kanun-ı Esasî yeniden yürürlüğe konursa insanlar özgürlüğe kavuşacak ve her şey çözümlenmiş olacaktır. Düşünsel içerikten yoksun ve tepkinin korumasına emanet edilen bu hürriyet anlayışı beraberinde hayal kırıklığını da getirmiştir. bk. Tanyol, s. 37-38.

²³⁰ Mısır şubesinin “*özellikle yabancı müdahalesi konusunda çok hassas ve bu oluşuma en sert biçimde*” karşı olduğu görüşünü, bu şubenin reisi Hoca Kadri Nâsîh’in II. Meşrutiyetten sonra neşredilmiş olsa bile, Sarayih (Paris, 1911, s. 283) isimli kitabında yazılanlar doğrultusunda kabul etmek mümkün görünmemektedir. Hoca Kadri, Sarayih’da Anadolu’ya İngilizleri getirip nasihatleri doğrultusunda işlerimizi görmemiz gerektiği, İngilizler’in Mısır’ı ıslah ettiği gibi bizim işlerimizi de ıslah etmesi ile ilgili düşüncelerini belirten bir gencin fikirlerine itimad edilmesini istemektedir. bk. Ali Birinci, **Tarih Uğrunda**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001, s. 110.

²³¹ Çeşitli bilimlerle ilgilenmiş olan Jön Türklerden örneğin Ahmet Rıza, bir pozitivist; Abdullah Cevdet, biyolojik materyalist; Hoca Kadri, Ulemâ; Derviş Hıma, Arnavut milliyetçisi ve ayrılıkçısı; Malümyan Efendi, Ermeni komitacısı; Yusuf Akçura, Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimlerindendir. bk. Doğan, s. 12/16.

²³² Hoca Kadri, Jön Türklük hareketine ilk katılanlardan biri olarak Mısır’da bulunduğu esnada (1896-1901) özellikle ilk senelerde hareketin en mühim kalemlerinden biri oldu. Kendisinden önce Mısır’a

1908 inkılabından bir müddet sonra ittihatçıların keyfî ve kanunsuz hareketlerine karşı çıkan²³³ Hoca Kadri 1918’de Paris’te ölmüştür.²³⁴

B. İMÂMET VE HİLÂFET

Hoca Kadri, Hz. Peygamber’in vefat etmeden önce, bir iki defa Hz. Ebû Bekir’e kendisine halef olarak cemaate namaz kıldırmasını (imam olmasını) emrettiğini ifade etmiştir. Peygamberimizin Hz. Ebû Bekir’i halef olarak tayin etmesi olayının sahabe tarafından onun kendilerinden daha mükemmel ve halîfeliğe kendilerinden daha lââyık olduğu şeklinde anlaşıldığını, bu sebeple de onu din ve dünya işlerinde hükümet reisi

olarak seçtiklerini, ümmetin işlerinde imâmet veya hilâfet meselesinin Peygamberimizin kendisine halef tayin etmesi meselesinden ileri geldiğini belirtmektedir.²³⁵

Hoca Kadri, kendisini halîfe unvanını taşımaya lââyık görmeyen Hz. Ebû Bekir’in “emîru’l-mü’minîn” lâkabını kullanmayı tercih ettiğini, bir kişinin ancak hilâfet şartlarını taşıdığı zaman “halîfetü’l-müslimîn” gibi lâkapları almayı hak edeceğini²³⁶ düşünmektedir. O, hilâfet şartlarından birinin dahî taşınmaması durumunda

gelen ve Kanun-ı Esasî gazetesini çıkarmaya başlayan Şeyh Alizâde Hoca Muhiddin’in çevresine dahil oldu. Hoca Muhiddin ile Hoca Kadri’nin rengini verdikleri Mısır şubesi İttihat ve Terakki’nin “Ulemâ ağırlıklı” olarak tavsife en yakın şubesiydi. Kahire şubesinin reisi Hoca Kadri, kâtibi Rodoslu Salih Cemal, sandıkkârı ise Ali Ziya Bey’di. bk. Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 75.

²³³ Hoca Kadri, Genç Türklerin ileride Abdulhamid’e rahmet okutacak derecede fena olduğunu söyler dururdu. İktidar makamlarının daima fena adamlar tarafından gasbedildiğine inanırdı. Yahya Kemal, Hoca Kadri’nin meziyetli, namuslu ve muktedir tanıdığı bir kimse bile iktidara geçse, onu iktidara geçtiği andan itibaren kötü görmeye başlayacağını belirtmektedir. Ayrıca onun marazî bir iffetle mes’ûliyetten korktuğunu, iktidara bizzat geçse ya da iktidara geçmiş olanlara yardım etse halk nazarında kirleneceğini zannettiğini, daha Abdulhamid devrinde Genç Türklerin ileride Abdulhamid’e rahmet okutacağını söylediğini belirtmektedir. Çünkü onun, iktidar mevkiine kim geçerse geçsin mutlaka kötü bir netice alınacağına inandığını belirtmektedir. bk. Kemal, *Tarih Muhasebeleri*, s. 56-57.

²³⁴ Okay, s. 19.

²³⁵ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 178.

²³⁶ Peygamber Efendimiz “*Halîfe Kureyş’tendir*,” buyurmuştur. Hadis-i şerifi, halîfe Kureyş’in dışında bir kabileden olamaz anlamına gelmektedir. Ashab-ı kirâm da bu hadis-i şerife uyarak Efendimiz’in vefat ettiği günün sabahı halîfe tayin etmek için, Benî Saîde Sakîfesi’nde toplanmıştır. Ensâr- kirâm, muhâcîrîne hitaben “*Bir emir bizden bir emir de sizden olsun*” demiştir. Bunun üzerine Hz. Ebûbekir bu hadis-i şerifi okuyarak imâmetin Kureyş’e ait olduğuna delil göstermiştir. Ashab da hadisi kabul ederek buna göre amel etmiştir. Halîfe olacak kişinin bundan başka ikinci bir şart olarak, Benî Hâşim kabîlesinden yani Peygamberimiz’in mensubu olduğu kabileden olması, üçüncü olarak dinin usûl ve fûrûuyla ilgili mevzûlara hakim ve bi’lfiil uyguluyor olması, dördüncü olarak keramet sahibi olması, son olarak da ismet sıfatına sahip bulunması gibi şartlar aranmaktadır. bk. “İmâmet ve Hilâfet Risalesi”, **Kanun-ı Esasî**, ikinci sene, nu. 13, s. 3. İmâmet ve Hilâfet Risalesi’nin Hoca Hayret Efendi

bir kişinin İslâm halîfesi unvanını almasının câiz olmayacağını belirtmektedir. İslâmî işlerin bozulma sebebini ümmetin gafletine bağlayan ve bazı zâlimlerin kötü uygulamalarının neticesi olarak görmekte olan Hoca Kadri, İslâm hükümetinin reislerinin diğer dinlerin reislerini taklit etmeleri neticesinde zulüm uygulamaya koyulduğu, ümmetin gafleti nedeni ile bu konuda daha da ileri gittikleri bilgisini vermektedir.²³⁷

Hoca Kadri, dört büyük halîfenin hilâfetlerinin geçerli olduğunu ve onların halîfeliklerinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat tarafından itirazdan hariç tutulduğunu belirtmektedir. Hz. Muâviye'nin ise, yumuşak bir siyaset izlediğini ancak hilâfette intihab (seçim) kaidesini bozması sebebiyle çok büyük bir hata işlediğini söylemektedir.²³⁸ Hoca Kadri halîfeliği kötüye kullanan veya saltanata hizmet eden emirleri, alimleri ve şeyhleri riyakârlık ve yalancılıkla suçlamaktadır. O, bu kişilerin Ehl-i İslâm'ın asıl düşmanları olduklarını ve bazılarının sözleriyle bazılarının da fiilleriyle İslâm'a yapmış olduğu kötülüğü hiç kimsenin yapamayacağını belirtmektedir.²³⁹

Bu noktada, Hoca Kadri'nin halîfe sultana itaatin mahiyeti konusundaki düşünceleri ve hilâfetle saltanatın cem'i (birleştirilmesi) ile ilgili düşüncelerine bakmamız gerekecektir. O, halîfe ya da ulû-l emre itaatin mahiyetinin ve sınırlarının dikkatli çizilmesi gerektiğini düşünmektedir.

İslâm siyasî düşüncesinde siyasî otoriteye itaat "*Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin ve sizden emir sahiplerine (ulu-l emre) de*"²⁴⁰ ayetine dayandırılmaktadır.²⁴¹ Hoca Kadri, "*Halîfeler size zulmederse siz sabır ve tahammül ediniz*"²⁴² şeklinde Hz.

tarafından yazılmış olabileceğine işaret etmekte olan Ali Birinci, (Hoca Kadri Nâsîh, Sarâyih, Paris 1911, s. 157) ve İmamet ve Hilâfet Risalesi, Mısır, (Kanun-ı Esasî Matbaası, 1315, 48 s. Dış kapaktaki kayıt ise şudur: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kahire, 1316) şeklinde Hoca Kadri'ye de atıfta bulunmaktadır. bk. Birinci, *Tarih Uğrunda*, s. 112.

²³⁷ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 179.

²³⁸ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 36.

²³⁹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 38.

²⁴⁰ Nisa, 4/59

²⁴¹ Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri, I Hilâfet ve Meşrutiyet*, s. 205.

²⁴² İmam, devlet başkanına itaat (Devlet başkanına itaatin Allah'a itaat sayılması) için bkz. İbn Mâce, "Cihat", 39

Peygamber’e isnad edilen hadisin bunun gibi diğer birçok ayet ve sahih hadise muhalif olması nedeni ile mevzû olduğunu ileri sürmektedir.²⁴³

Hoca Kadri ayrıca sultan veya halîfeye karşı gelmeyi hiçbir şekilde caiz görmemeleri nedeniyle Ehl-i Sünnet ulemâsını eleştirmektedir.²⁴⁴ Ona göre zâlimhulefâ ile çarpışmak Mu’tezile’nin usûlündendir. O, Sünnî ulemânın bu konuda, Mu’tezile’ye muhalefet arzusu ile zulme yaklaştığını düşünmektedir. Hoca Kadri, Osmanlı halîfelerinden II. Abdulhamid’e karşı yapılacak olan hücumların, Osmanlı halkına farz-ı ayn olduğunu, aksi takdirde yapılacak olan bir cihadın abes olacağını söylemektedir. Ayrıca o, zâlimkimselerin, mazlumların sessiz kaldıklarını gördüklerinde kendilerini İslâm’ı muhafaza ediyormuş gibi göstererek, hevalarına uygun gördükleri alimleri kendi taraflarına çektiklerini belirtmektedir. Bir kısmı münafık bir kısmı ise gafil olan bu kimselerin, Müslümanlara mevcut fenalıkların daha da kötülerinin olabileceğini bu sebeple de, yapılan kötülüklere dayanmaları gerektiğini söyleyerek aldattıklarını böylelikle de, zulme teslim olduklarını belirtmektedir.²⁴⁵

Hoca Kadri İslâm hükümetlerinin “*iyilikle emretmek ve kötülükten nehyetmek*”²⁴⁶ şeklindeki başlıca iki kaideye dayandığını ve İslâm hükümetinin başlarında bu kaidelere uyulduğu halde sonraları bu kaidelerin ihlâl edildiğini

²⁴³ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 192.

²⁴⁴ 1897’de İmiyeden Hoca Kadri, Ulemâ ve meşâyihî harekete geçirmek için onlara şöyle seslenmektedir: “*Ulemâ enbiya vârisidir*,” şeklindeki hadisteki Ulemâdan muradın ilmiyle amel edenler demek olduğu açıktır ve ilim kadar amelin gerektiği de katî şekilde beyan edilmiştir. Amel ise, hak yolunda hiçbir meşakkatten kaçınmayıp, kavî ve fiilî olarak hayrı yaymaya ve şerri sınırlandırmaya çalışmaktır. İşte buna uyanlar Peygamber varisidir. (...) “Ümmet sizden semaya çıkmak, parmaklar arasından su akıtmak, ayı yarmak gibi tekliflerde bulunmaz. O kadar ahmak değildir.” Zâlimlere karşı ümmetin haklarını savunun. Ümmetin kötü ahlakını iyileştirmeye çalışın. Kötülüğü yasaklayıp, iyiliği yaymaya çalışmazsanız ve gerektiğinde bunun için canınızı vermezseniz zahirî ve batınî ilim iddiaları sadece sözde kalır ve anlamı olmayan faydasız bir ilimden ibaret olur. Hakiki İslâm Ulemâsının mukaddes vazifesi, hükümetin uygulamalarını inceleyerek zâlimlere karşı insanların haklarını müdafaa etmektir. Hoca Kadri bu konudaki sözlerine şöyle devam etmektedir: Ey zâlimlere doğruyu söylemeyen başı sarıklı efendiler! Yalancılığı ve riyakârlığı bırakıp hakikati itiraf edelim. Şeyh efendiler! Asırlar geçti, *kuru nefesin* ve *kuru teveccühün* faydası olmadığı anlaşıldı. Hz. Muhammed (s.a.v.) yalnız *hay u huy* ile yetinmedi. Ümmet sizden manasız *himmet* yerine fiilî hizmet bekliyor. Ah, zâlimlere sizin de hizmetiniz yoktur. bk. “el-Ulemâu veresetü’l-enbiya”, *Kanun-ı Esasî*, birinci sene, nu. 17, s. 3-5. Hoca Kadri’nin Laleli’de softalara Avrupa’dan getirtmekte olduğu Le Temps gazetesini okuduğu, onlara muzır fikirler aşıladığı ve Avrupa’daki ehl-i fesad ile irtibatı olduğu şeklindeki ihbar için bkz. Kolağası İhsan Bey’in, 12 Teşrin-i evvel 1311 tarihli jurnali. Asaf Tugay, **İbret: Abdulhamid’e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler**, C. I. (İstanbul: Okat Yayınevi, t.y), s. 83; Hanioğlu, s. 179.

²⁴⁵ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 193-194.

²⁴⁶ “...İyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış...”, Lokman, 31/17

belirtmektedir. Ayrıca o, Peygamberimizin hükümetle ilgili birçok hadisine²⁴⁷ rağmen bu kaidenin dışına çıkıldığını da bu konudaki sözlerine ilave etmektedir.²⁴⁸ O, hükümet yöneticilerinin “*Bu aziz olan Allah’ın takdiridir*”²⁴⁹ gibi bazı ayetlerin arkasına sığınarak halkın dikkatini küfür üzerine yoğunlaştırıp zulümlerini rahatlıkla yapmaya devam ettiklerini, oysa zâlimdevlet başkanının hükümetten indirilmesinin halkın üzerine farz-ı ayn olduğunu belirtmektedir.²⁵⁰

Saltanatla hilâfetin birleştirilmesine karşı çıkan Hoca Kadri, dört büyük halîfe ile Emevî ve Abbasî Devleti halîfelerinin de hükümeti yalnız halîfelik sıfatıyla yönettiklerini, saltanat ve hilâfet makamının aynı kişide toplanması geleneğinin I. Selim’den itibaren Osmanlı sultanlarında görülmeye başlanan bir davranış tarzı olduğunu belirtmektedir. Hoca Kadri, bu şekilde hilâfetle saltanatın aynı kişide toplanması suretiyle insanların idare edilmeye çalışılmasının büyük zararları olduğunu düşünmektedir. Hoca Kadri I. Selim’in Türkiye’de ihdâs etmiş olduğu bu bid’atın ancak hâkimiyet-i milliye sayesinde bid’atı haseneye dönüştürülebileceğini ve millî müşâvere usûlünün kabul edilerek uygulanması durumunda bu iki vasfın aynı kişide toplanabileceğini söylemektedir.²⁵¹ Hoca Kadri, halîfelik davasını kabul ettirmek amacıyla haksız yere kan dökerek bu amaçla vezirlerine para ve altın dağıtmak gibi birçok tedbire başvurmuş olan Sultan Selim’in Müslüman halklara halîfelik davasını kabul ettiremediğini ve Türkiye’ye halîfe ünvanıyla dönemediğini iddia etmektedir. O, bunun Türklerin başarısızlıklarını örtmek amacıyla yapıldığını ve Mısır’dan zorla alınan bazı şeylere “*mübarek*” adı verilerek halîfelik davasının diğer Müslümanlara kabul ettirilmeye çalışıldığını belirtmektedir. Hoca Kadri, Türkiye ve ona bağlı olan diğer devletlerde hutbelerin hâlâ dört büyük halîfe adına okutuluyor olması, resmî yazışmalarda halîfe unvanının kullanılmayıp sultan unvanının kullanılması ve Türkiye’de basılan paraların sultan adına değil de hâlâ dört büyük halîfe adına

²⁴⁷ Hoca Kadri, İstinsâf isimli eserinde imâmet hadislerinin ve imâmetten bahseden İslâm kitaplarının tedavülünden kaldırıldığını belirtmektedir. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Nâsîh, *İstinsâf*, s. 103.

²⁴⁸ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 167-168.

²⁴⁹ Yasin, 36/38

²⁵⁰ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 185.

²⁵¹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 66-67.

basılmakta olmasına dayanarak, Türkiye’de resmî bir halîfelik makâmının kurulamadığını belirtmektedir.²⁵²

Sultan Selim’in yaptığı en büyük kötülüğün halîfeliği Türkiye’ye getirmek olduğunu belirten Hoca Kadri, onun bu hareketinin İslâm devletlerine verdiği zararların tamirinin mümkün olamayacağını ifade etmektedir. Hoca Kadri, bazı halîfe âşıklarının bütün İslâm âlemine yön verecek bir halîfenin olması gerektiğini savunduklarını, fakat İslâm âleminin âdil emirlere ve şeriat hükümlerine itaat etmesinin yeterli olacağını belirtmektedir.²⁵³

Hoca Kadri Hulefâ-yı Râşidîn gibi hilâfet şartlarını taşıyan kişiler olmadıkça ve asrın gereğine uygun bir hilâfet vazîfesi yerine getirilmedikçe milletin fâsid hilâfet taraftarlarını istihkar ederek, kendi dinî ve dünyevî işlerini gerektiği şekilde halletmesi gerektiğini belirtmektedir. O, ümmete halîfe seçmenin vücûbu konusunda millete imâmet veya hilâfet etmekle ilgili tarifi, hilâfetin gerekliliğini belirten ulemâdan bazılarının dört büyük halîfeyi de dikkate alarak yaptıklarını söylemektedir. Buna göre “*İmamet, bir kişinin din veya dünya işlerinde âmmeye reislik etmesidir.*” Hoca Kadri, bu hilâfet tarifine göre amel edildiği takdirde Türkiye’de Ehl-i İslâm’a ait dinî meselelerin padişahın nezaretindeki bir ulemâ heyetine devredilerek, padişahlık veya halîfelik vazîfesinin milletin dinî ve dünyevî işlerini tasdik etmek, hükümetin icraatlarına yardım etmek ve devlet vekillerine reislik yapmak gibi işlerden ibaret olacağını belirtmektedir. Öte yandan oluşturulacak olan bir millet meclisi ile devlet ve millet işlerinin düzene girerek gerekli ıslahatların böylece yapılabileceğini söylemektedir.²⁵⁴

Hoca Kadri bir fâsıkın namazda imam olmasının câiz olmasından yola çıkan Türkiye ulemâsının, başka bir fâsıkın da ümmete imam (halîfe, padişah) olmasının câiz olacağını düşündüğünü belirtmektedir. O, bir fâsıkın namazda imâmetinin mekrûh olsa da câiz olduğuna dair fıkıh kitaplarında yer alan bu hükmün doğru olması durumunda bile, böyle bir cevâzın milletin dünya ve âhîret işleriyle ilgili bir konuya

²⁵² Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 74-75.

²⁵³ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 25.

²⁵⁴ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 72-73.

genellenmesinin uygun olmayacağını söylemektedir. Hoca Kadri, Hz. Muhammed'in kendisinden sonra yerine hükümet reisi olarak geçmek üzere kimseyi vekil tayin etmemesine rağmen, Asr-ı Saadetten ondört asır sonra Abdulhamid Han'ın böyle bir iddiaya kalkıştığını belirtmektedir. Onun, bütün kılıçlardan daha keskin olan din kılıcının bir daha geri verilmemek üzere ehil olmayan kişilerin elinden alınması gerektiği²⁵⁵ şeklindeki sözleri Abdulhamid'in halîfeliğini tasvip etmediğini ve onu hilâfete lâîk görmediğini göstermektedir.

Hoca Kadri Müslümanların halîfesi, mü'minlerin lideri Osmanlı topraklarının sahibi olduğunu iddia eden II. Abdülhamid'in istavroz şeklindeki hristiyan nişanını büyük bir gururla göğsüne takmasını da eleştirmektedir. Ayrıca o, Abdülhamid'in bu davranışı hiçbir şekilde mecbur olmaksızın yalnızca Hristiyanlara sevimli görünmek maksadıyla yaptığını ve bu şekilde davranan bir padişahın mukaddes kabul edilerek ona itaat etmeye devam edilemeyeceğini belirtmektedir.²⁵⁶

Hoca Kadri zaman zaman İslâm hükümetleriyle hristiyan hükümetlerini kıyaslamaktadır. Hristiyanların, Müslümanların ilmini örnek alarak bu ilmi elde etmek için harcadıkları çabayla zulme karşı vermiş oldukları mücadele nisbetinde geliştiklerini ileri sürmektedir.²⁵⁷ O, bu düşünceleriyle İslâm dininin zâlimlere itaati emretmediğini ve beşerî gelişime açık olduğunu isbat etmeye çalışmaktadır. Hoca Kadri ayrıca hükümet işlerinde adalet ve hürriyetin hakim kılınması ile İslâm hükümetlerinin her sırada ihtiyaç duyduğu gelişimi temin edebileceğini belirtmektedir.

Abbasi hilâfedinin kıyamete kadar devam edeceğine dair rivayet olunan hadislerin mevzû olduğunun, o zamanın hilâfedinin bitme noktasına gelmesiyle sabit olduğunu belirtmekte olan²⁵⁸ Hoca Kadri, bazı Abbasî halîfelerinin özellikle halku'l-Kur'an meselesi etrafında yapmış oldukları icraatlarından bahsetmekte, bazı Abbasî halîfelerini bu konudaki çabaları ve İslâm'a yapmış oldukları hizmetleri sebebiyle methetmektedir. O, Memun'u Abbasî halîfelerinin en fazîletlisi olarak tanımlamaktadır. Bunun sebebini ise, onun adaleti ve hakkı yerine getirme konusundaki çabasıdır. O,

²⁵⁵ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 77-79.

²⁵⁶ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 57-65.

²⁵⁷ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 176.

²⁵⁸ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 122-123.

pederinin kendisine veliaht olarak uygun gördüğü Mu'tasım'ı veliahtlıktan iskât etmiştir. Hoca Kadri, halîfe Memun'un Ehl-i İslâm'ı zararlı düşüncelerden korumak niyetiyle halku'l Kur'an meselesi etrafındaki düşünceleri yasakladığını, "*Biz bu kitabı... açık, edebî, Arapça okunan bir metin halinde indirdik...*"²⁵⁹ ayetine dayanarak Allah'ın indirmiş olduğu bir şeyi yaratmış olacağını ve yine bazı Kur'an ayetlerine dayanarak Kur'an'ın mahluk olduğunu belirtmektedir. Yine Memun'un bu konuyla ilgili olarak yedi büyük alimin imtihan edilmeleri için Bağdat'taki vekiline bir mektup yazdığı, bu alimlerin yapılan baskılar neticesinde Kur'an'ın mahluk olduğunu söylemeye mecbur kaldıklarını, itiraz edenlerin ise öldürüldüğünü belirtmektedir. Hoca Kadri, Memun'un İslâm'a zarar vereceğini düşündüğü kimseleri öldürmek sûretiyle aslında Ehl-i İslâm'a zararlı gördüğü fikirleri öldürmek istediğini belirtmektedir.²⁶⁰

C. MEŞRUTİYET

Meşrutiyet adalet, meşveret ve kanunda inhisâr-ı kuvvettir. Meşveret ise, siyasî konularda halkın fikrine, görüşüne, oyuna başvurma mecburiyetidir.²⁶¹

II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman İslâmcıları da kısmen dahil edebileceğimiz aydın kesim ve bürokrasi yeni yönetimi kabul edip benimseyecek bir noktaya gelmişti. İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerdeki ilmiye sınıfı, talebe-i ulûm ve tarikat çevreleri meşrûtiyet beklentisine ve atmosferine çoktan girmişti.²⁶² İslâmcılar'ı tedirgin ve meşgul eden esas konu meşrûtiyetin, meşrûfî idarenin İslâm'a aykırı ve bid'at olduğunu, Avrupa'dan alındığını ileri süren dinî muhalefet çevrelerini susturmak, etkisiz kılmak ve muhafazakâr büyük kalabalıkları yeni siyasî sisteme kazandırmaktı. Bu hedefe ulaşabilmek için Yeni Osmanlılardan itibaren izlerine rastladığımız çift taraflı bir yol takip edilmiştir. Bir yandan meşrutiyetin Avrupa'dan alınmadığını, diğer taraftan da meşrûfî idarenin Hz. Peygamber ve dört halîfe devrinde tatbik edilen siyasî sistemin kendisi olduğunu, yanlış anlamaların İslâm dünyasının Emevîler'den II.

²⁵⁹ Yusuf, 12/2; Ra'd, 13/37

²⁶⁰ Nâsıh, *Zulm ü Adl*, s. 125-133.

²⁶¹ Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 104-105.

²⁶² Nâsıh, *Zulm ü Adl*, s. 97.

Meşrutiyet'in ilanına kadar, nerede ise bütün tarihi boyunca "hükümet-i mutlaka" ve "istibdat" yönetimleri altında kaldığını ısrarla vurgulamak.²⁶³

Peygamberimizin her işinde sahabeyle istişare ettiğini belirten Hoca Kadri,²⁶⁴ İslâm hükümeti'nin aslının şûraya dayandığını belirtmektedir. Ayrıca, şûra kaidesine uyulmamasının sebebini Muğire bin Şûbe'nin Muaviye'ye velâyet ahdi fikrini vermesi olarak açıklamaktadır. Bu kaidenin Hz. Muaviye'den sonra terk edilerek, çoğunlukla oğullara kalmak üzere veliaht tayin edilmeye başlandığını, Osmanlı hükümetinde de, şûra yerine velâyet ahdi kaidesinin uygulandığını, oysa hükümdarın ukalâ-yı ümmetle istişare yapması gerektiğini belirtmektedir. İslâm'ın asıllarından olan, meşverete dayalı son Avrupa hükümetlerinin terakkisinin ortada olduğunu belirten Hoca Kadri,²⁶⁵ İslâm menfaatlerinin gereği olarak hükümdarların istibdatlarına son vermesi gerektiğini belirtir. Meşveretin şeklinde Avrupalılara muhalefet edilebilirse de, aslınca muhalefetin caiz olmayacağını söylemektedir.²⁶⁶

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra dinin siyasî hayattaki fonksiyonları konusunda ortaya çıkan değişikliklerin biri de, İslâm'ın aydınlar katında bir muhalefet kaynağı ve aracı olmaktan çıkarılarak siyasî sistemi meşrûlaştıran ve destekleyen bir karaktere büründürülmesidir.²⁶⁷ Ulemâ ve vâizler meşrutiyeti anlatma meselesinde yardıma çağırılmışlardır. Çünkü ulemânın doğrudan halk üzerinde ciddî bir etkisi bulunmaktadır, camilerde âyet ve hadîs eşliğinde anlattıkları hususlar dinî bir tesire sahiptir.²⁶⁸

İstibdat kavramı ise meşrutiyetin zıddına, Asr-ı Saadetteki meşverete dayalı meşrûfî idareyi kaldırarak ilmen ve siyaseten gerilemeye sebep olmuştur.²⁶⁹ Onun

²⁶³ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 106-107.

²⁶⁴ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 126; Nâsîh, *İstinsâf*, s. 70.

²⁶⁵ İslâmcıların meclis kurumu etrafındaki konuşmaları yaygın olarak meşveret ve meclis usulünün medeni memleketleri itihat ve refaha götürdüğü, istibdatın ise vahşi kavimlerde görüldüğü, onların da sefalet içinde oldukları gibi derinlikten yoksun açıklamalarla, İslâm'ın meşvereti ve meclisi esas alan bir yönetim tarzını öngördüğü şeklindedir. bk. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 167.

²⁶⁶ Nâsîh, *İstinsâf*, s. 70-72.

²⁶⁷ İslâm'ın bir muhalefet aracı olarak kullanılmasında; Yeni Osmanlılar için bk. Türköne, s. 77-78.

²⁶⁸ Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 112.

²⁶⁹ II. Abdulhamid'in Müslümanlara ve Hristiyanlara meşveretin aleyhine risaleler yayınlatmasını eleştiren Hoca Kadri, bizde çeşitli ulusların olmasını bahane ederek siyaseten millet meclisinin olmayacağını söyleyenlere Avusturya'nın meclisle idaresini örnek olarak vermektedir. Hoca Kadri ayrıca Avusturya'nın Bosna-Hersek vilâyetlerini alarak geliştiğini, servetinin ve ticaretinin artış gösterdiğini söylemekte ve bunda meclisli yönetimin etkisi olduğunu belirtmektedir. bk. Nâsîh, *İstinsâf*, s. 121, 123.

kalkması için uğraşanlar (İttihatçılar), Emevî ve Abbasî dönemlerinde siyasi iktidarın görüşlerini benimsemedikleri ve dinî açıdan tenkit ettikleri için şehit edilen Ulemâ gibidir.²⁷⁰

D. ŞÛRA

Jöntürk hareketi, Sultan Abdulhamid'e monark libası (monarşi gömleği) giydirdiğinde Kanun-ı Esasi ve parlamento Abdulhamid baskısının karşısında yer almıştır. Abdulhamid düşürülüp, Kanun-ı Esasi yürürlüğe girdiğinde bütün sosyal, politik ve ekonomik dertlerin ortadan kalkacağı kanaati, her iktidara karşı alınan bir tavır halini almıştır. Hatta tepkiye dayanan bu politika insanları ihanete kadar götürmüştür. Devleti kurtarmak için çözüm arayan akımın başında, Prens Sabahattin bulunmaktadır. Ona göre, özel girişime sahip bir sınıf, yani burjuvazi yetişmedikçe ne parlamento ne de Kanun-ı Esasi baskıyı ortadan kaldırılabılır. Bir Abdulhamid gidecek, yüz Abdulhamid gelecektir. Sabahattin Bey'e göre parlamenter bir sistemin oluşması ve yerleşmesi için sosyal yapıyı değiştirmek ve özel girişimci nesiller yetiştirmek gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek ancak yeni bir eğitimle mümkündür. Diğer önemli görüşü ise, Hoca Kadri temsil etmektedir. Ona göre istibdatı, ortadan kaldırmak için muhakkak bir burjuva sınıfının yetişmiş olmasına gerek yoktur. Hatta o, azılı diktatörlüklerin ortaya çıkmasında burjuva parlamentolarının aracılık ettiğini düşünmektedir. Önemli olan parlamentoların her türlü baskıyı ortadan kaldıracak bir yapıya sahip olmasıdır. İstibdatı engellemek gücü hiçbir sınıfın tekelinde değildir. İster burjuva sınıfı olsun ister olmasın, diktatöre engel olmak için parlamento şarttır. Ona göre önemli olan parlamentoya gelecek olan delegelerin²⁷¹ oraya nasıl geldikleridir. Despot yalnız padişah değildir, baskının kaynağı başbakan olabilir, parti başkanı olabilir. Despot despottur, onun nerede yuvarlanıp nerede yuvarlanmadığı önemli değildir. O, parlamentolara musallat olan ve parlamentoları çürüten siyasi bir güvedir, yok edilmedikçe de halkın gerçek iradesinden söz edilemez. Hoca Kadri, bunun gerçek çaresini partisiz bir parlamentoda bulmaktadır. O, siyasi partileri istibdat ve anarşi için

²⁷⁰ Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 127; bk. Nâsîh, *İstinsâf*, s. 82-85.

²⁷¹ Vahdetî, Volkan'ın ilk sayısında "Türkiye'nin Dreyfusleri" ve "dört yar-ı vefa" (dört halîfe için kullanılan ifadeleri hatırlatmaktadır) diye tavsif ettiği Prens Sabahaddin, Ali Kemal Bey, Hoca Kadri, Abdullah Cevdet ve Mizancı Murat Bey'in milletvekilliğine neden aday gösterilmediklerini sormaktadır. bk. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 67.

en tehlikeli kaynak olarak görmektedir. Hoca Kadri'ye göre seçilen milletvekillerinin aylık ödeneklerini onları seçen bölgelerin karşılaması gerekmektedir. Çünkü böyle bir kişi, halkın çıkarları doğrultusunda hareket etmek zorundadır. Böyle bir meclisten elbette ne devleti çürüten, toplumu hiçe sayan birtakım kanunlar çıkabilir ne de onları onaylayanlara başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı gibi önemli ve yüce makamların kapısı açılacaktır. Hoca Kadri'nin, her türlü despotizmin yolunu kesen bu parlamento anlayışı batı toplumları için de üzerinde düşünülmesi gereken gerçekleri içermektedir.²⁷²

İstibdadın ortadan kaldırılması için parlamentonun şart olduğunu düşünen Hoca Kadri'nin meclis konusundaki düşünceleri şöyledir:

Zamanın gereklerine uygun bir şûra meclisi, şer'î usûllerden olmasa ve bid'at sayılsa bile, mevcut bid'atların en iyisi ve millete en faydalısıdır. Hoca Kadri, kendi dönemiyle ilgili olarak II. Abdulhamid'in, Fransız yazarlara verdiği rüşvetle millet meclisine gerek olmadığından bahsettirdiği²⁷³ Mısır'da ve İstanbul'da kendi hilâfetinin faziletinden bahsettirerek, Hristiyanlara ve Müslümanlar'a meşveret aleyhinde risaleler yayınlattığı bilgilerini vermektedir.²⁷⁴

İstibdatı çok seven Abdulhamid Han'ın, Mithat Paşa'nın icbarı üzerine, esası ümmetin şûrası olmak üzere Kanun-ı Esasî'yi ilan ederek, milletvekillerini toplantıya davet ettiğini ve bu toplantıyı iki kez tekrarladıktan sonra, Rusya Muharebesi'ndeki mağlubiyeti meclisin devlet işlerine müdahale etmesine bağlayarak, meclisi tatil ettiğini belirtir. Meclis-i mebusan Osmanlı Devleti'nde henüz kurulmadan önce de meclisin dinen câiz ve gerekli olduğunun şer'î fetvalarla sabit olduğunu, hükümetin Kanun-ı Esasî'yi ilan etmesi ile meşveretin asıllarına siyaseten de bağlı bulunduğunu gösterdiğini ve medeniyet aleminin de bunu alkışladığını belirtmektedir.²⁷⁵ Hoca Kadri, Şeyhulislâm Cemaleddin Efendi ve halife olmak isteyen bazı riyâ ehli kimselerin, diğer halîfelerin zamanında meclis olmamasına dayanarak millet meclisinin şer-i şerifin

²⁷² Tanyol, s. 38-43.

²⁷³ Nâsîh, *İstinsâf*, s. 116.

²⁷⁴ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 81, 121.

²⁷⁵ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 70-72.

usûlüne muhalif olduğunu isbatlamaya çalıştıklarını ve böylece Abdulhamid'in baskıcı tavrına hizmet etmekte olduklarını belirtmektedir.²⁷⁶

Ayrıca mecliste hilâfet hukukundan bahsedilmemesi ve padişah adına hutbe okunmamasını isteyen Hoca Kadri, Müslümanların din ve dünya işlerine yönelik konuların meclisin konusu olmaktan çıkarılması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre meclisin görevi; devlet mallarının kullanımı, iç işlerinin nasıl yürütüleceği, halkın haklarının korunması, hükümetin işlerine ait müzakerelerin icrası konusunda kararlı olması gibi konulardan ibaret olmalıdır.

Hoca Kadri, Hristiyanların da mecliste temsil hakkı olduğunu, dahilî şikayetler üzerine ecnebî müdahalesinin ancak bu şekilde engellenebileceğini, sefaret (elçilik), dış müsteşarlık gibi önemli memuriyetlerde devlet sırlarına vâkıf Hristiyanlardan çekinilmiyorsa, müzâkereleri alenî olan meclisin ümmetin gayr-ı müslim azasından da korkmaması gerektiğini belirtmektedir. Bu konuda ehl-i gayretin itirazları kabul edilse bile, Osmanlı Hükümetinin “*zaruretler maslahatları mübah kılar*” fikhî kaidesine uymaya mecbur bir konumda olduğunu belirtmektedir.²⁷⁷

Hoca Kadri, belirtilen hususlar ile ahvâlde iyileşme olmaması durumunda hükümetin emir ve icbarla görevli olacağını ve uygulayacağı şiddetten sorumlu tutulamayacağını, İslâm ahalisinde görülen kötülüklerin %90'ının hükümetlerin vazîfelerini îfâ etmemesinden kaynaklandığını düşünmektedir. O'na göre Osmanlı hükümeti, hilâfeti iyi bilmeyen (Araplar dışındaki) milletleri de bu sayede kullanmaktadır.²⁷⁸

Hoca Kadri İslâm'ın asıllarından olan meşveret aleyhinde şiddetli makalelerin yazıldığını bildirmektedir. Ayrıca o, hükümetin bu konuda keyfî muameleler içinde olduğunu, hükümeti teftiş etmenin ancak halkın vekillerinden oluşan bir meşveret heyetinin varlığıyla mümkün olabileceğini belirtmektedir. Asr-ı Saadette Peygamberimizin oluşturduğu istişâre ehli sayesinde umumî menfaatlerin husûsî menfaatlere tercih edildiğini, bu sayede ümmetin yararı elde edilirken hürriyet ile

²⁷⁶ Nâsîh, *İstinsâf*, s. 91.

²⁷⁷ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 73-75.

²⁷⁸ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 87.

meşveretin buna hizmet ettiğini belirten Hoca Kadri, Emevî ve Abbasi halîfeleri devrinde husûsî menfaatlerin umumî menfaatlere üstün tutulur hale geldiğini belirtmektedir. Ayrıca o, Emevî ve Abbasi halîfeleri devirlerinde, terakkî, saadet ve şekâvetin hükümdarların şahsıyla kâim olduğunu söylemektedir. Bunca faydasına rağmen müşavere usûlünün hükümet tarafından uygulanmadığını belirten Hoca Kadri, meşveret uygulandığı takdirde mevcut kötülüklerin tümünün sona ereceğini ve bu vazîfeyi yerine getirmenin Müslümanların üzerine farz-ı ayn olduğunu söylemektedir. O, Hz. Peygamber'in Allah'ın emriyle uygulamış olduğu müşavereyi artık II. Abdulhamid'in de kabul ederek hürriyeti ilan etmesini istemektedir.²⁷⁹

E. İTTİHAD-I İSLÂM

Hoca Kadri, Türkiye Devletinin önceleri İslâm lehine hareket etmekte olduğunu daha sonraları ise, vazîfesi sanki yalnız dünyadan küfrü kaldırmakmış gibi hareket etmeye başladığını mekân ve zamana göre siyaset yapma gereğini yerine getirmemeye başladığını bununla da yetinmeyerek Sünnî Müslümanlarla Şîî Müslümanların aralarındaki tartışmaları kışkırttığını ve İran'daki Müslümanları sadece Şîî olduklarından dolayı eleştirip suçladığını belirtmiştir. Hoca Kadri, padişahın yaptığı icraatların Türklerle birlikte İslâm alemini ve insanlık aleminin tümünü etkilediğini söylemektedir. Hoca Kadri, padişahın yaptığı kötülüklerin zararının en çok da kendisine dokunduğunu, hilâfet makamının papalığa benzetilemeyeceğini ve halîfelik makamının halkı aldatmak için kullanılan sahte bir makam olması durumunda papalıktan hiçbir farkının kalmayacağını belirtmektedir.

Abbasî halîfeliğinin Türkmen ve Çerkez kölemenlerine esir düşmesine dayanarak, uygulanan yanlış politikanın neticesinde halîfeliğin siyasî bir faydasının kalmadığını iddia etmekte olan Hoca Kadri İranlılar, Araplar ve dünyadaki diğer Müslümanların Türk halîfesine itaat etmelerinin gereksiz olduğunu, Kur'an-ı Kerim'in bütün Müslümanlara yeterli olacağını, ayrıca bir halîfeye ihtiyaç olmadığını belirtmektedir. Suriye alındıktan sonra Türkiye Devleti'nin hilâfet fikrinden vazgeçerek diğer İslâm hükümdarlarıyla İslâm birliği esasına dayalı münasebetler kurması

²⁷⁹ Nâsıh, *İstinsâf*, s. 80-83.

gerektiğini söylemektedir. Böyle akıllı bir siyasetin bütün İslâm dünyasına fayda sağlayacağını düşünmektedir.²⁸⁰ Hoca Kadri, Türkiye'nin idaresi altında bulunan Anadolu ve Rumeli topraklarında ziraat, ticaret ve sanayi gibi faydalı işlerle ilgilenildiği takdirde şu andakinden çok daha iyi bir durumda bulunulacağını ve Türkiye'nin gücünden bütün dünyanın titreyeceğini söylemektedir. Ona göre, Türkiye bu şekilde Asya kavimlerine yardımcı olabilecek ve tüm İslâm halklarının haklarını savunabilecektir.

Hoca Kadri, Sultan Selim'in izlediği hilâfet politikasını eleştirmektedir. Sultan Selim ile ona yardımcı olan insanların diğer İslâm hükümdarlarının işlerine müdahale etmek ve onların üzerinde güç kullanarak hakimiyet kurma çabasında olmak yerine, onlara yardım ederek korumaları gerektiğini söylemektedir. O, İslâm ülkelerinin ancak bu şekilde güven içinde olacaklarını aralarındaki birlik ve kuvvetin bu şekilde oluşacağını ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı daha etkili hareket edebileceklerini belirtmektedir. Hoca Kadri, hiçbir insanın Kur'an-ı Kerim'de olmayan ve ona uymayan bir uygulamayı getirmeye hakkının olmadığını, bir post kavgası uğruna bütün İslâm menfaatlerinin feda edildiğini ve bugün o postun da elden gitmek üzere olduğunu söylemektedir. O, bu sözleriyle uygulanmakta olan yanlış hilâfet siyasetinin en başta Türklere zarar vermekte olduğunu ve halîfelik davasıyla Türklerin eline zarardan başka bir şey geçmediğini ifade etmektedir.²⁸¹

Hoca Kadri Türkiye Devleti'nin sonradan düzenlemiş olduğu halîfelik sisteminin olumsuzluklarını gizlemek için öncelikle Müslümanlara hoş görünmek istediğini bunun için de halîfelik postuna bürünerek İslâm'ın tek koruyucusu gibi hareket ettiğini²⁸² ve bu uygulamaya diğer İslâm devletlerinin katılmaması için onların kendisinden nefret etmelerini sağladığını söylemektedir. O, İran ile Türkiye arasına Şîilik sebebiyle nifak tohumlarının serpildiğini ve bu nifak tohumlarının daha sonra kendisini mezhep kavgaları olarak gösterdiğini belirtmektedir. Hoca Kadri, Merakeş

²⁸⁰ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 25-28.

²⁸¹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 28-30.

²⁸² İttihad-ı İslâm fikrinin zarardan başka bir şey vermediğini belirten Hoca Kadri, bazı Flemenk ve Fransız yazarların İngiltere'den intikam almak amacıyla ve kavmî menfaatlerine hizmet etmek isteyen Müslüman muharrirlere alet olmaları sebebiyle İslâm ittihadına dair risaleler yayınladığını ifade etmektedir. Nâsîh, *İstinsâf*, s. 94-96.

hükümdarını bütün hristiyan devletlerinin yüce sultan lâkabıyla andığını, Türkiye'nin ise onu basit bir vali seviyesinde gördüğünü, Türkiye'nin halîfelik unvanını sadece padişaha ait gördüğü gibi sultan lâkabını da Sünnî bir hükümdara vermekten korktuğunu, büyük İslâm halîfesi unvanını sadece kendisinin taşıyabileceğini söylediğini belirtmektedir.²⁸³ Hoca Kadri halîfenin müslim ve gayr-ı müslim halkın arasına fitne tohumları ekerek gayr-ı müslimlere birtakım topraklar ile bazı ayrıcalıklar vermeye başladığını, kâfirlerden korktuğu için de hristiyan halka öğretimlerini kendilerinin yapabilmeleri için bazı haklar tanıdığını söylemektedir. Türkiye Devletinin ikiyüzlü dindarlık politikasının Müslüman halkı maddî ve manevî zarara uğratacağını ifade eden Hoca Kadri, Hristiyanların ömür boyu yapamayacakları kötülükleri, II. Abdülhamid'in halîfelik sıfatı sayesinde yaptığını düşünmektedir.²⁸⁴

F. EĞİTİM KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Hoca Kadri, kendi devrinde izlenen eğitim politikasını şiddetle eleştirmektedir. O, II. Abdülhamid'in eğitim konusunda gayret göstermediğini iddia etmekte, hatta bu konuda yapılmış olan çalışmaları yok ettiğini düşünmektedir.

II. Abdülhamid devrinde medreselerin ıslahı ve modernleştirilmesi için hiçbir tedbir alınmazken,²⁸⁵ Süleyman Paşa'nın daha önce softalara ve askerî öğrencilere yabancı dil öğretmek için kurduğu kurum yok edilmiştir. İlmiyeyi "körletme" politikasının unsurlarından biri de siyasî fikirlerin tartışılmasına yardım edecek olan dinî eserlerin okunmasının yasak edilmesidir. Jöntürklerle beraber çalışan bir bilgin Padişah'ın bu hareketinden şöyle söz etmektedir:

"Zaman-ı saadetten şimdiye kadar hiçbir padişah vaktinde kütüb-i şer'îye nüshalarının toplandığını işittiniz mi? Medreselerin harabiyetten, hayvan damlarından farkı kalmadı. Seyyahlar gelip görüyorlar, bari ecanibden hicab ediniz."

²⁸³ II. Abdülhamid'in Mısır ve İstanbul'daki Hristiyanlara kendi hilâfetinin faziletinden bahsetmesi için bkz. Nâsîh, *İstinsâf*, s. 121.

²⁸⁴ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 30-35.

²⁸⁵ Abdülhamid istibdat idaresini kurup yaşatabilmek ve muhalefeti kırmak için ilmiye sınıfını "derece-i süflâya kadar" indirmiştir. Medreseler üzerinde kurduğu baskıyla medrese tahsilinin seviyesini düşürmüş ve medreseleri cazibe merkezi olmaktan çıkarmıştır. Medreselerde imtihan usulünün terk edilmesiyle talebelerin bir kısmı tahsili terk ederken kalanlar da zayıf yetişmiştir. bk. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 49-50.

Şerif Mardin, Hoca Muhittin ve Hoca Kadri gibi kimselerin, Jöntürklerle yaptığı işbirliğinin sebebini bu duruma bağlamaktadır.²⁸⁶

II. Abdulhamid, ulemâ ve meşâyihâ karşı menfî bir tavır içindedir. Onun bu tavrı takınmasında Mayıs 1876'daki Softalar Kıyâmı, Sultan Abdulaziz'in tahttan indirilmesi için Şeyhulislâm Hayrullah Efendi'nin fetva vermesi, ulemâ ve talebe-i ulûmun Mithat Paşa ve anayasa hareketini desteklemeleri şüphesiz etkili olmuştur. Bunlar kadar önemli bir diğer husus da sultanın kendisinden önce başlayan mektepleşme hareketini sürdürme ve maarif sistemini ıslah etme konusundaki düşüncelerini, medreseler ve ilmiye sınıfı güçlü kaldığı ölçüde tatbikata geçirmesinin zorluğunu bilmesidir.²⁸⁷

Hoca Kadri, Sultan Abdulhamid Han'dan İstinsâf tarikiyle talep edilecek mühim işlerden birinin, maarif-i İslâmiyeye numûne olabilecek, Osmanlı eğitiminin ciddî olarak neşr ve ta'mimine önem verilmesi olduğunu belirtmiş, maarif-i İslâmiyenin biraz intişar ettiğinin zannedildiğini, ancak zamanın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde gelişmediğini belirtmiştir. Ayrıca, Sultan Mahmut ve Abdülmecid Han zamanında eğitim konusunda ciddî tedbirler alındığını söylemektedir. Hoca Kadri, Osmanlıda eğitimin dîn-i mübîn açısından incelendiği zaman pek çok itiraz olacağını ve umûr-i diniyyeden ameli farz veya vâcip olan şeyi bilmenin, her Müslümana farz veya vâcip olacağını belirtmektedir. Osmanlı memleketlerindeki Müslüman halkın %90'ının dinî vazifeler için gereken malûmattan habersiz olduğunu söylemektedir. "*İlim talep etmek her Müslüman'ın üzerine farzdır*"²⁸⁸ hadisinde bahsi geçen ilim kelimesi dinî veya dünyevî ilim anlamına da gelse, Osmanlı memleketlerinde insanların buna vakıf olmadığını, her iki ilmin de kâfî miktarda bulunması gerektiği halde çocuklarını okutmak isteyen bir köy halkının mektep veya muallim bile bulamadığını dile getiren Hoca Kadri, Osmanlı hükümetini bu konuda da eleştirmeye devam etmiştir. Hoca Kadri, kadın erkek her Müslümanın üzerine farz olan ilmi öğrenme, neşretme ve ta'mim konularında hükümetin atalet ve ihmal halinde bulunduğunu düşünmektedir.²⁸⁹

²⁸⁶ Mardin, s. 71.

²⁸⁷ Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 49.

²⁸⁸ İbn Mâce, "Mukaddime" 17

²⁸⁹ Nâsîh, *İstinsâf*, s. 59-61.

Padişahın yaptığı masrafları ve lüzumsuz harcamaları her fırsatta eleştirerek harcanan paraların daha faydalı işlerde kullanılabileceğini söyleyen Hoca Kadri, cülûs ve vilâdet günleri münasebetiyle yapılan şenlikleri, bidat-ı kerîhe olarak değerlendirirken harcanan paraların bir senelik miktarıyla bile Hicaz taraflarında bulunan Taif’te bin talebelik büyük bir İslâm medresesi tesis edilebileceğini ve bu medresede değişik memleketlerden gelen talebelere malûmat-ı diniye, Arapça, doğu ve batı dillerinden biri öğretilerek, bu talebelerin verilecek fikre hizmet etmek üzere çeşitli yerlere sevk edilmesi durumunda, ecdadımızın kılıç kuvvetiyle ifa edemediği dinî hizmetlerin gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir. İstanbul’da ve taşrada bulunan İslâmî medreselerin de ıslah edilmesi durumunda dinî ilimlerin ve İslâm ahlâkının gelişeceğini, şer’î, aklî ve siyasî ilimlerde mahir ve mütenevvir alimlerin yetişeceğini bildirmektedir.²⁹⁰ O, Osmanlı’da eğitimin ihmal edildiğini, alınan maarif parasına rağmen hükümetin öğretmen maaşlarını vermekte dahî zorluk çektiğini, eğitim vergisi alınmaması durumunda bile kâfi parasıyla eğitim vermenin hükümetin dinî ve siyasî sorumluluğunda olduğunu belirtmektedir. Halktan alınan eğitim vergisiyle vilâyet merkezlerinde mülkî mekteplerin kurulduğunu ancak şimdiye kadar bir semere alınamadığını, idadî ve rüşdiye mekteplerinin idarî kadrosunun ihtiyaçtan fazla olmasının bu okulların masraflarını artırdığını belirten Hoca Kadri, ibtidaî okulların sayısını yetersiz bulmaktadır.²⁹¹

Eğitim konusunda hükümetin Avrupa’ya ihtiyaç duymaması gerektiğini ifade eden Hoca Kadri, hükümetin Avrupa’ya öğrenci göndermesini iyi niyetten yoksun bir girişim olarak değerlendirmektedir. O, Avrupa’ya giden talebelerin ahlâksızlık öğrenerek Türkiye’ye getirmesi sebebiyle Türklerin eğitimden nefret ettiğini, bu sebepten dolayı da Avrupa’ya öğrenci göndermekten vazgeçilmesi gerektiğini belirtmektedir. Meclis-i maarifin, yirmi otuz kişiden oluşan azalarının kitapları muayene için bir encümen tesis ettiğini, üye sayısının çok fazla, vazîfelerinin ise hükümet tarafından zararlı addedilen İslâmî kitapları tedavülden kaldırmak hatta gerekirse ayet-hadisleri çizmek, yeni telif edilen eserlerden fikri aydınlatan hürriyet, vatan, milliyet

²⁹⁰ Nâsîh, *İstinsâf*, s. 44-48.

²⁹¹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 61-62.

gibi kelimeleri kaldırmak olduğunu belirten Hoca Kadri, bu dönemde eğitime uygulanan sansürün niteliğini açıklamaktadır.²⁹²

Ders programlarına yapılan gereksiz ilâvelerin ve askerî mekteplerin işlerinin liyâkatsız kimselerin eline teslim edilmesinin askerî eğitimi bozduğunu belirten Hoca Kadri, Türkiye’de sanayi ve ticaret mekteplerinin sayısını da yetersiz bulmaktadır. Hukuk fakültelerinin kuruluşunda çok iyi durumda olduğunu, ancak zamanla programlarının değiştirilerek sadece kanun maddelerinin bırakılmasıyla logaritma cetveline benzetildiğini, padişahın eğitim konusunda ciddî tedbirler alması gerektiğini, aksi takdirde kalem erbabının vatan hâini olarak vasıflandırılacağını belirtmektedir.²⁹³

İnsanın eğitimine son derece önem veren Hoca Kadri’nin eğitim konusundaki diğer görüşlerini şu şekilde ifade edebiliriz:

O, insanın talim ve terbiyesini, anlaşılması en müşkil meselelerden biri olarak değerlendirirken, muhtelif kavimlerden müteşekkil bir memlekette her gürhün ileri gelenlerinin kendi emellerine uygun olarak vatandaşlarının talim ve terbiye görmesini istemelerinin tabi olduğunu, memlekette yeknesak talim ve terbiye usulünü sağlamanın muhal olmamasına rağmen bu konuda muvaffakiyet sağlamanın çok zor olduğunu söylemektedir. İnsanın mutluluğunu da eğitim ve öğretimle ilişkilendirerek açıklamaya çalışan Hoca Kadri, bir insan ne kadar iyi büyütülür, kendisine öğretilenlere ne kadar alıştırilırsa o kadar mutlu olacağına inanmaktadır.²⁹⁴

Çocuk terbiyesinde annenin rolüne de değinen Hoca Kadri,²⁹⁵ terbiyenin sağlam bir usule dayandırılması gerektiğini belirtmektedir. Eğitimde lisan öğretiminin de önemli olduğunu belirtirken, Osmanlıca’nın ıslah edilerek öğretilmesini, Arapça taliminin ehline bırakılmasını, diğer kavimlerin lisanlarının taliminin ihtiyarî olmasını istemektedir.²⁹⁶

²⁹² Nâsîh, *İstinsâf*, s. 64-66.

²⁹³ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 68-69.

²⁹⁴ Nâsîh, *Sarâyih*, s. 182-183.

²⁹⁵ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 134.

²⁹⁶ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 127-128.

G. CİHAT

Her türlü baskı ve zulmün ortadan kalkması ve yeryüzünde adaletin hakim olması gerektiğini belirten Hoca Kadri, kullar üzerine farz olan cihat kavramını da adalet kavramıyla beraber değerlendirmektedir. Onun bu konudaki cümleleri şu şekildedir:

“Hak yolunda cihat, yani merdane çalışmak, her türlü zahmetlere katlanmak, hatta gerekirse feda-yı nefse razı olmak, Ehl-i İslâm üzerine farzdır,²⁹⁷ denir. Acaba bu yoldaki cihat, yeryüzünden zulmü kaldırmak için mi olmalı, yoksa mücerred küfrü kaldırmaya mahsus ve münhasır mı bilinmeli? Peygamberimiz Muhammed bilâdında (ülkesinde) adaletle hürriyeti temin edinceye kadar müşriklerle ve bu maksat-ı celîle mani gördüğü diğer gayr-ı müslimlerle muharebe etmişlerdir. Maksad-ı sami hasıl olduktan sonra, hükümet-i nebeviyenin cehd ve gayreti, yalnız zulmü men ile adaleti tağmim ve temine matuf olmuş ve edyân-ı sâfire (diğer dinler) erbabına rahat ve emân verilmiştir. Allah’ın, bütün insanları ümmet-i vahide (tek bir ümmet) kılmak murat etmediği, ayet-i kerime ile sabit olduğu malûmdur.²⁹⁸ Gerek ahkâm-ı ilahiyeden ve gerek siyaset-i nebeviyeden tamamen müstaban oluyor ki, Ehl-i İslâm’ın vazîfe-i asliyesi, âlemde mezâlim ve mefâsidi kaldırıp adaletle, mesâlih-i umûmiye-yi temhit (yaymak) etmektir. Halis cihat fî sebîlillah budur. Hükümet-i İslâm’a mutî (itaatkâr) gayr-ı müslimlere ve uhûde (anlaşmalara) riayet eden ecnebîlere, hiçbir tecavüz caiz değildir.”²⁹⁹

Hoca Kadri’nin bu cümlelerinden, gayr-ı müslimlere karşı açılmış olan cihadın aslında zulme karşı açılması gerektiğini, Ehl-i Kitâb olan insanların zorla İslâm’a çağırılmayacaklarını, dinde aslolanın davet; zorlama yapmanın ise caiz olmadığı sonucunu çıkarmaktayız.

²⁹⁷ Bakara, 2/218; Âl-i İmrân, 3/142; Nisâ, 4/95; Mâide, 5/35, 54; Enfâl, 8/72; Saf, 61/11; Buhârî, “İman”, 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVIII, 457

²⁹⁸ Hucurât, 49/13

²⁹⁹ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 15.

Hoca Kadri, ayrıca cihadın, hilâfetteki en büyük hareket ve bütün müstebitlere karşı yapılması gereken en büyük dinî vazife olduğunu belirtmektedir.³⁰⁰ Hoca Kadri, geçimi sağlama konusunda, kulun gayretinin meşru bir yönde olması üzerine, kulun kazancının ve çabasının da ibadet ve Allah yolunda cihat sayılacağını belirtmektedir.³⁰¹

V. KADIN HAKLARI, AHLÂK ve BENZERİ KONULARDAKİ GÖRÜŞLERİ

A. KADIN HAKLARI KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Meşrutiyet döneminde yaşamış olan ulemâdan olan Hoca Kadri'nin kadın konusunda beyan ettiği fikirlerini, o dönemde kadın konusuna olan bakış açısını ele alarak verdiğimiz Takdirde onun bu konudaki görüşlerinin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı Devleti'nde kadının toplumsal hayattaki yerinde meydana gelen değişimler, 19. yy.'da başlamıştır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla bir çok konuda olduğu gibi kadın konusunda da Genç Türkler bazı atılımlarda bulunmuşlardır. Kadın meselesi, bir kültür ve iktisat meselesi olarak ele alınmaya başlamıştır. Bu dönemde kurulan kadın derneklerinin bir çoğu kadın haklarını savunarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı olarak çalışmışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti kadınların "Avrupalılaşması" için çaba sarfediyordu. Genç Türkler çok eşliliğin önlenebileceğini ileri sürmüşler; "Hukuk-Aile Kararnamesi"yle "Münâkehât ve Müfârekât" (nikâh ve boşanma) kararnamesi sayesinde yeni düzenlemeler gerçekleştirmeye çalışmışlardır.³⁰² 1868'de yayımlanan *Terakki*³⁰³, 1888'de kadınlar için özel bir gazete çıkarmıştır. Bu

³⁰⁰ Nâsîh, *İstinsâf*, s. 22.

³⁰¹ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 33.

³⁰² Şehmus Güzel, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 859-861.

³⁰³ Dündar Akünel, "*Jön Türk Gazeteleri*", **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, III, s. 856. "Terakki", Prens Sabahattin ve Ahmed Fazlı'nın Paris ve Kahire'de 1906'da çıkarmaya başladıkları gazetedir. 9. sayısından sonra "Teşebbüs-i Şahsî, *Kanun-ı Esasî* ve Adem-i Merkeziyet taraftarları"nın yayın organı oldu." Hilmi Ziya Ülken, s. 213. "Kahire'de beş sene kalan Hoca Kadri, orada bazı Jön Türklerle "Terakki" adında bir gazete çıkarmıştır."

gazetede Osmanlı kadınının içinde bulunduğu koşullardan bahseden yazıların yanında, Batı kadınının sorunları ve feminist akımlar hakkında da bilgi verilmektedir.³⁰⁴

Tanzimat döneminde her alanda gerçekleşmeye başlayan değışim çabaları geleneksel bakış açısından uzaklaşarak modern düşünceye doğru bir yol izlerken kadın hakları konusundaki gelişim de bu durumdan nasibini almış, başlangıçta o dönemde yazılan hikâye ve romanlarda dile getirilmeye çalışılan bu konu, Meşrutiyetle birlikte ilmî eserlere ve dergi, gazete gibi yayınlara da taşınmıştır.

Meşrutiyet, II. Abdulhamid idaresinin ardından tam bir hürriyet havası getirmiştir. Bunun neticesinde, bu devrin tipik bir örneği olarak kadınla ilgili tartışmalar rahatlıkla yapılmaya başlanmıştır. Yapılan tartışmalarda ileri sürülen görüşler devrin fikir akımlarından ayrı düşünülemez. İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılık akımları kadın meselesine farklı bakmaktadır. Ayrıca bunların kadınla ilgili teşebbüslerde değışik rolleri olmuştur. İslâmcılar kadın meselesine İslâmî ölçülerden uzaklaşmadan yaklaşırlar. İslâmcılar kadının aile hayatı dışında çalışarak sosyal hayata katılmasına karşıdırlar.

İslâmcılardan Âkif, çarşafı çıkarmak bahanesiyle kadının tamamen Batılı kadınlara benzetilmesine karşıdır. Bunu yapmak isteyenlerin Avrupa'ya eğitim için gönderilenler olduğunu belirtmektedir. Âkif, ayrıca İslâmiyet'in yanlış anlaşılması nedeniyle cemiyette kadının ezilmekte olduğunu belirtmekte ve buna şiddetle karşı çıkmaktadır. İslâmcılar genel itibariyle tek eşliliğin esas olduğunu, ancak bazı hallerde çok eşliliğe izin verildiğini, boşanmanın ise, büyük bir mecburiyet olmadıkça tasvip edilmediğini belirtmektedirler.

Jöntürklerin devrimleriyle özgürlüğe kavuşan Batıcı yazarlara gelince, onlar kadın meselesinde doğrudan dine karşı tavır almamaktadır. Bu konudaki gelişmelerin yabancı kültürle alâkalı olduğunu, asıl İslâmiyet'in kadın haklarına yer verdiğini belirtmektedirler. Bu konuda ileri gidenler ise, kadınların perişanlığına sebep olarak İslâmiyet'i göstermektedirler. Batıcılar, iyi bir eğitimden sonra kadının örtünmesine

³⁰⁴ Güzel, s. 863.

gerek kalmayacağını, çok eşliliğin kaldırılmasını ve medeni kanun kabul edilerek boşanma şartlarının değiştirilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.

Türkçüler de, kadının aile hayatında ve sosyal hayatta bir yer edinmesini istemektedir. Onlara göre, kadınla işbirliği yapılmadan toplum hayatı yürümez. Kadınların eğitim görüp, cemiyette rol almaya başlamaları ile yeni bir hayat başlayacaktır. Türkçüler ayrıca, çarşaf ve peçenin kaldırılmasını, kadın erkek eşitliğinin sağlanması için eski Türk geleneklerinin örnek alınması gerektiğini belirtmektedirler.³⁰⁵

Kadın meselesi hakkında, Hoca Kadri'nin yaşadığı dönemin belli başlı görüşlerini belirttikten sonra, kendisinin kadın hakları konusundaki görüşlerini verebiliriz.

1. Evlilik Konusundaki Görüşleri

Fuhuş konusunu ele alan Hoca Kadri, konunun akabinde çözüm önerisini de sunmaktadır.

Hoca Kadri, Bulgaristan beldelerinin birinde bulûğ çağındaki bir Türk kızının, bir Bulgar'a aşık olup evlenmek istemesi üzerine İslâm ahalisinin galeyana geldiğini, bunun güzel bir durum olduğunu belirtmekle beraber, fuhuş yapan kızların korunması ve kurtulması için İslâm ahâlisinin galeyana gelmemesinin şaşılabacak bir gereğini belirtmektedir.³⁰⁶

Hoca Kadri'nin, Müslüman bir erkeğin Hristiyan bir bayanla evliliği konusundaki düşünceleri ise, şu şekildedir:

Müslüman bir erkeğin, Hristiyan bir bayanla evlenmesi caiz görülürken, Hristiyan bir erkeğin, Müslüman bir bayan ile evlenmesi neden caiz olmasın sorusu akla geliyor. Eğer Hristiyan erkek müşriktir ve buna dayanarak Müslüman bir bayanla evlenmesi caiz değildir denilirse, bu takdirde Hristiyan bayanın da müşrik addolunup,

³⁰⁵ Şefika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1992, s. 62-77.

³⁰⁶ Nâsîh, *İstinsaf*, s. 135.

bir Muhammedî ile evlenmesinin caiz olmaması gerekmez mi sorusuna ne cevap verilebilir?

Hristiyanlar'ın teslis inancına sahip olmaları müşrik sayılmalarını mûcip olabildiğine nazaran bir Muhammedî'nin Hristiyan bir bayanla evlenmesi caiz değildir, denebileceği aşikâr olunca, Hristiyan kadınlarla evlenen Müslümanların nikâh akitleri şerî olarak caiz midir sorusu da ortaya çıkıyor ve cevapsız kalıyor.

İslâm şeraitinde çocuklar nesep bakımından babalarına tabi oldukları için, bu durum Müslüman bir bayanın Hristiyan bir erkekle izdivacına manidir denilirse, eşinin Hristiyan olmasını aramayan ve çocuklarının annelerinin dinine tabi olmasına rıza gösteren bir Hristiyan erkeğin, Müslüman bir bayanla evlenmesine ne mani vardır, sorusu ortaya çıkıyor.

Böyle meselelerin incelenerek zaman ve mekâna uygun kararlar alınması, islâm hilâfetine vazifeleri cümlesindendir.³⁰⁷

2. Talâk

Hoca Kadri, boşanmanın daha ağır şartlar ve kayıtlar altına alınmasının mümkün olduğunu, meşhur “ced ve hezel”³⁰⁸ hadisinin mütevatir olmadığını ve boşanma meselesinde esas kabul edilmesinin umûmî maslahata aykırı olduğunu belirtmektedir.

Boşanma lafızlarının, ancak kadıların huzurunda kullanılmasını ve diğer mahallerde yemin-i lağve eşit tutulması gerektiğini belirtmekte olan Hoca Kadri, ayrıca, bu lafızları kullanan erkekleri men edici cezalar verildiği Takdirde, kısa zamanda böyle zararlı lafızların söylenilmesinin ortadan kaldırılmış olacağını düşünmektedir.³⁰⁹

³⁰⁷ Nâsîh, *İstinsaf*, 137.

³⁰⁸ Muvatta', Talâk 95

³⁰⁹ Nâsîh, *Sarâyah*, s. 139.

3. Ferace

Hoca Kadri, kadınların ferace giymelerinin lüzumuna inanmıyor olmalı ki, kadınların iffetlerini ferace giymek sureti ile değil, salih ameller işlemek sureti ile koruyabileceklerini belirtmektedir.³¹⁰

4. Teaddüd-i Zevcât

Hoca Kadri, çok eşle evlilik konusunda, Kur'an'a bakarak şayet bu asırda çok eşle evliliğin gerçekleşmesi câiz değildir iddiasında bulunulursa, bu konuda kesin nass olan, “*Şayet yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayınız. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın; yahut da sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır*”³¹¹ ayetini örnek vererek bu iddianın aksini isbat etmenin mümkün olduğunu belirtmektedir.³¹²

Hoca Kadri, bu ayetin, nikâhlanan eşler arasında adalet ihlâlinden korkulması durumunda ancak bir eşle iktifa etmenin gereğini belirttiğini bildirmektedir. Ona göre istenilen adaletin şartlarının gerçekleşmesi ise, padişah saraylarında bile adeta mümkün olmayınca, diğer insanların îfasına muktedir olamayacakları aşikârdır. Hatta cariyeler arasında adaletin korunmasının vâcip olduğu ayetten açıkça çıkarılır. Fakat tefsirciler ve fıkıhçılar hangi incelemeye dayanıyorlarsa, adalete riayet etmenin vâcip olduğunu belirtmeyerek cariyeye çoğaltmak hatasını tecvîz etmişlerdir. Ayetin nüzûl sebebiyle, adaleti sağlamanın gereğine ve dayanmış olduğu şartlara bakmamışlardır.

Hoca Kadri'nin bu düşüncelerinden bu konudaki ayetin çok eşliliği tecvîz ettiğini ancak, ayette belirtilen eşler arasında adalete riayet etmenin gerektiğine dair hükmün dikkate alınmaması nedeniyle çok eşlilik yerine tek eşle iktifa edilmesinin gereğine inandığı sonucuna ulaşmaktayız.

³¹⁰ Nâsîh, *Sarâiyih*, s. 136.

³¹¹ Nisâ, 4/3; Buhârî, “Nikâh”, 44

³¹² Nâsîh, *Sarâiyih*, s. 138.

Hoca Kadri'nin yaşadığı dönemin en ciddî tartışma konularından olan kadın konusundaki düşüncelerini genel itibariyle incelediğimizde, kendisinin mu'tedil ölçüler dahilinde Batıcılar gibi düşündüğünü ifade edebiliriz.

B. AHLÂK KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ

Hoca Kadri, ahlâk güzelliğini toplumların refah seviyelerinin artması ve güzel ahlâkın öğretilmesiyle irtibatlı olarak düşünmektedir.

Servetin artması ile kötü ahlâkın artmayacağını, zira herkesin anlayabileceği çağın gereğine uygun olarak düzenlenebilecek ahlâk kitaplarının tedris olunması ile servetin güzel kullanılması öğrenilebileceğinden dolayı, fesat ahlâk vehametinden ahalinin tahzir olunacağını belirtmektedir.

Hükümet, İslâm hükümeti olduğundan ma'rufla emir, münkerden nehiy gibi bir dinî vazifesi olduğunu, ancak hükümetin bu iki dinî vazifeyi ifa etmediğini, bunun da millet arasında yayılmış olan kötü ahlâktan anlaşıldığını belirtmektedir.³¹³

Hoca Kadri, zulüm ve fesadı kaldırıp, yerine şeriatin emrettiği adalet ve salâhı ikame eylemenin hükümetler için ibadet vazifesi şeklinde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, hükümetin adil olmadığı bir yerde ibadet etmenin mümkün olmadığını belirtmektedir.³¹⁴

Allah'ın alemde zulmü istemediği mealinde olan, *"İşte bunlar, Allah'ın sana hak olarak okuduğumuz ayetleridir. Allah hiçbir kimseye haksızlık etmek istemez."*³¹⁵ ayetini açıklayan Hoca Kadri, bir suçu olmadığı halde bir insanı muaheze etmenin zulüm olacağını ve Allah'ın alemde hiçbir şekilde zulmü istemediğini belirtmektedir. Hoca Kadri, Zemahşerî'nin, bunun gibi çirkin fiillerde irade vasfını Allah'a isnat eden ulemâdan Allah'a sığındığını bildirmektedir. Zaman zaman Ehl-i Sünnet'in görüşlerini, Zemahşerî'nin görüşleriyle kıyaslayarak veren Hoca Kadri, bu konuda Ehl-i Sünnet'in; Allah'ın iradesi olmadıkça, alemde iyi-kötü hiçbir şeyin meydana gelemeyeceğini,

³¹³ Nâsîh, *İstinsâf*, s. 48.

³¹⁴ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 22.

³¹⁵ Âl-i İmrân, 3/108

Allah'ın yalnız kötülüğe rıza göstermeyeceğini, irade ile rızanın ise farklı şeyler olduğunu belirttiklerini söylemektedir.³¹⁶

VI. KELÂM İLMÎ VE BAZI KELÂM MEZHEPLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

A. KELÂM İLMÎ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Hoca Kadri, kelâm kitaplarında da sıklıkla anlatılan Mu'tezile isminin nasıl ortaya çıktığı konusundaki bilgiyi, şöyle hikâye etmektedir: Vâsıl b. Atâ' (ö.131/748) hocası Hasan-ı Basrî'nin meclisindeyken mürtekib-i kebîre, (büyük günah işleyen) hakkındaki meseleden dolayı hocasının meclisinden ayrılınca, Hasan-ı Basrî (641-728), “*Vâsıl bizi terk etti*” dediği için, Vâsıl'ın cemaatine Ehl-i İtîzal veya Mu'tezile ismi verilmiştir.³¹⁷

Hoca Kadri, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin, Mu'tezile alimi olan hocası Ebû Ali el-Cubbâî aleyhine kıyam ederek, Mu'tezile mezhebini terk ettiğini ve Ehl-i Sünnet akaidini neşr ve müdafaa etmeye başladığını belirtmektedir.³¹⁸

Hoca Kadri, kelâm kitaplarında da sıklıkla anlatılan Mu'tezile isminin nasıl ortaya çıktığı konusundaki bilgiyi, şöyle hikâye etmektedir: Vâsıl b. Atâ' (ö.131/748) hocası Hasan-ı Basrî'nin meclisindeyken mürtekib-i kebîre, (büyük günah işleyen) hakkındaki meseleden dolayı hocasının meclisinden ayrılınca, Hasan-ı Basrî, “*Vâsıl bizi terk etti,*” dediği için, Vâsıl'ın cemaatine Ehl-i İtîzal veya Mu'tezile ismi verilmiştir.³¹⁹

Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet'le Mu'tezile mezhebi arasında, hüsn ve kubuhun naklî veya aklî olması meselesi,³²⁰ Ru'yetullâhın mümkün olup olamaması,³²¹ Kur'ân'ın mahluk olup olmaması, insanın kendi fiilinin yaratıcısı olup olmadığı³²² gibi kelâmla

³¹⁶ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 11-12.

³¹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 48

³¹⁸ Taftâzânî, s. 73.

³¹⁹ Şehristânî, I, 48

³²⁰ Kemâl b. Ebî Şerîf, *el-Müsâmere*, 151-155.

³²¹ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 77-85.

³²² Sâbûnî, s. 139-144.

ilgili meselelerde şiddetli ihtilâflar olduğunu belirtmektedir.³²³ Hoca Kadri ayrıca, Ehl-i Sünnet ulemâsının Ehl-i İtızal hakkındaki görüşlerine en şiddetli tepkinin, Mahmûd ez-Zemahşerî’den geldiğinin söylenebileceğini sözlerine eklemektedir.³²⁴

Hoca Kadri, Türkiye’de tedris olunan ve çeşitli mezhepler aleyhinde sözlerde bulunan ilm-i kelâm veya akaid kitaplarının, Ebu’l-Hasan el-Eş’arî ve ona tâbi olan alimlerin sözlerine ve fiillerine dayanmakta olduğunu belirtir. Ehl-i Sünnet’ten İmam-ı Mâturidî’nin, bazı husûsi eserlerinin tedris edildiğini ancak bunların Eş’arî’ye muhalefetinin cüz’iyyât derecesinde olduğunu belirtmektedir.

Hoca Kadri, Eş’arî ile ashabının akâid hakkındaki görüşlerinin yanlış te’vil edilerek kötüye kullanıldığını, “Emr bi’l ma’ruf ve nehyi ani’l münker” vazifesini yerine getirecek bir hükümet olduğu takdirde, Eş’arî’nin akaid hakkındaki mezhebini keyiflerince te’vil edecek ve kötüye kullanacak fâsık ve zâlimkimselerden endişe etmeye gerek olmayacağını belirtmektedir.³²⁵

B. MU’TEZİLE MEZHEBİNİN ESASLARI HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Mu’tezile mezhebinin görüşleri, beş esasta sistemleştirilmiştir. Buna el-Usûlü’l-Hamse (beş esas) adı verilir. Bu esaslar şunlardır:³²⁶

1. Tevhîd

Hoca Kadri, tevhidi şöyle tanımlamaktadır: Tevhid, Allah’tan sıfat-ı kadîmeyi nefyetmektir. Sadece Allah kadîmdir. Zâtıyla kâim olduğu söylenen sıfatların kadîm olduğunu söylemek, müteaddid kadimlerin mevcût olduğunu söylemektir. Bu ise muhâldir.³²⁷

³²³ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 101.

³²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 506.

³²⁵ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 101.

³²⁶ Kılavuz, s. 307.

³²⁷ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 101.

2. Adl

Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Mu'tezilenin görüşlerini savunan Hoca Kadri, adalet kavramına çok büyük bir önem vermektedir. Adaletin zıddı olarak tanımlanan zulüm kavramını, küfürle eşdeğer olarak gören Hoca Kadri, adaleti ihlâl ettiğini düşündüğü şahısları, küfürle itham etmekten hiç çekinmemiştir. Bu noktada kendisini zâlim olarak nitelendirdiği devrin padişahı II. Abdulhamid'e de adeta meydan okumuştur.

Hoca Kadri, *Zulm ü Adl* isimli eserinde adaleti “Kulların fiillerinde, kaderi inkâr etmek” şeklinde tanımlamaktadır.³²⁸

Mu'tezile'nin bu görüşüne göre; kullar, fiillerini hür irade ile yaparlar. Bu fiillerin yaratılmasında, Allah'ın müdahalesi yoktur. Eğer bu fiilleri, kul değil de Allah yaratmış olsaydı, kulun o fiilden dolayı ceza görmesi adalet değil, zulüm olurdu. Mu'tezile bu görüşüyle, ilâhî kaderi inkâr etmiş, kulun kaderini kendisinin çizdiğini söylemiştir. Mu'tezilenin adalet görüşünü ileri sürerken, Kaderiyye'den etkilendiği görülmektedir. Yine adalet prensibine göre, kul için en uygun olanı (aslah) yaratmak Allah üzerine vâciptir.³²⁹

Hoca Kadri, “*Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar...*”³³⁰ ayetinin okunmasının yasaklanması durumunda kıyametlerin kopacağını; ancak, ayetin kesin olarak emrettiği adalet, her gün ihlâl edilirken, hiçbir alimin itiraz etmediğini ve herkesin padişaha dua etmekte olduğunu belirtmekte ve bu ayete dayanarak, şu soruları sormaktadır: Mu'tezile'nin görüşüne göre, adaletli olmak caiz değilse, ümmet arasında, her hayrın medarı olan adaleti, kasıtlı olarak ortadan kaldıran alçaklara, hayır duası etmek caiz midir? İnsan, kendi fiillerinin yaratıcısı değilse, rezil bir mahlûğun keyfince, diğer bir mahluk olmak mı, daha hayırlıdır? İki menzile arasında bir menzile yoktur, diyerek, İslâm dairesini tahrip eden pis herifleri, bu dairede tutmak mı gerekir?

³²⁸ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 101.

³²⁹ Kılavuz, s. 307.

³³⁰ Nahl, 16/90

Hoca Kadri, adeta haykırarak ifade ettiği bu düşünceleriyle zâlim olarak nitelendirdiği kimselerin iman dairesinde tutulamayacaklarını, onların küfür dairesinde olduklarını, Mu'tezile'nin menzile beyne'l-menzileteyn görüşüne dayanarak; isbatlamaya çalışmaktadır.³³¹

Hoca Kadri, İslâm ülkelerindeki zulmün neticelerinin zulme atfedilmesi gerektiğini, aksi takdirde, bu neticeleri dine atfetmenin gerekeceğini belirtmektedir.³³²

Hoca Kadri'nin bu ifadelerinden; kulların fiillerinin ve sorumluluklarının kendilerine ait olduğunu, aksinin düşünülmesi durumunda yapılan kötülüklerin dine atfedilmesinin gerekeceğini, bunun da Allah'ın adil olmayıp, zulme nisbet edilmesi gibi bir neticeyi ortaya çıkaracağını düşündüğünü anlamaktayız.

Hoca Kadri, “İşte bu, azîz ve alîm Allah'ın takdiridir.”³³³ gibi âfâkî ayetleri okuyarak, yeryüzünde zulmü mazur göstermeye çalışmanın, cehalet olduğunu söylemektedir.³³⁴

Hoca Kadri, imanın zulme karşı adeta bir kalkan olarak görüldüğünü ve böylece iman ve itikadın kötüye kullanılmakta olduğunu belirtmektedir. Müslümanlar tarafından yalnız iman ve itikadın üstün tutulmasının, münafıkların işine yaradığını ve bunun zâlimler için sağlam bir sermaye olduğunu söylemektedir.

Hoca Kadri ayrıca, hükümet işlerinde de, iman ve itikadın adaletle birlikte ele alınması gerektiğini ve herşeyden önce adaleti talep etmenin ve adaleti temin etmenin halka öğretilmesi gerektiğini belirtmektedir.³³⁵

³³¹ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 173.

³³² Nâsîh, *a.g.e.*, s. 175.

³³³ Fussilet, 41/12

³³⁴ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 185.

³³⁵ Nâsîh, *a.g.e.*, s. 162-163.

3. Va'd ve Vaid

İyilik yapana mükâfat, kötülük yapana ceza vermek, Allah için zaruridir. Bu sebeple, günah işledikten sonra, tevbe etmeyen kulu, Allah'ın bağışlaması ve Peygamberin şefaati etmesi, söz konusu değildir.³³⁶

4. Emir bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münker

Görüşlerinde, Mu'tezile mezhebinin prensiplerini esas alan Hoca Kadri, iyiliği yaptırmaya ve kötülüğü önlemeye çalışmanın bütün Müslümanlara farz olduğunu³³⁷ İslâm hükümetinin esasının da, bu iki kaideye dayandığını belirtmektedir. Bunlar, ma'ruf ile emir ve münkerden nehiyden ibarettir.

Ma'ruf meşru ve faydalı her söze ve fiile denir. Münker ise; söz ve fiil olarak zararlı olan her şeye denir. Hoca Kadri, bu iki kaideye dayanan hükümetin, millete faydalı olacağını, tebaasına olan borcunu bu şekilde ödeyebileceğini, bu şekilde maddî-manevî pek çok faydalar temin edilerek, kötülüklerin önüne geçilebileceğini söylemektedir.³³⁸

Hoca Kadri, bu konuda pek çok ayet ve hadis olduğunu belirterek, "...İyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış...."³³⁹ ayetini örnek olarak vermektedir.

Hoca Kadri, İslâm'ın ilk devirlerinde, bu iki kaideyi uygulayan hükümet numûneleri olduğu halde, bu kaidenin uygulanmaması sebebiyle, Ehl-i İslâm'ın başına pek çok musibetler geldiğini belirtmektedir.³⁴⁰

5. Menzile Beyne'l-Menzileteyn

Hoca Kadri, küfür sayılmayan büyük günah işleyen (mürtekib-i kebîre) kimsenin ne mü'min ne kâfir olduğunu, iki menzile arasında bir menzilenin daha

³³⁶ Kılavuz, s. 307.

³³⁷ Nâsîh, *Sarâiyih*, s. 308.

³³⁸ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 167-168.

³³⁹ Lokman, 31/17

³⁴⁰ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 168.

bulunduğunu ve Mu'tezile mezhebinin Ashabu'l-Adl ve't-Tevhîd şeklinde isimlendirildiğini belirtmektedir.³⁴¹

Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet'i, Mu'tezile mezhebinin “*menzile beyne'l menzile*” prensibini kabul etmemesinden dolayı eleştirmektedir:

Hoca Kadri, Ehl-i Sünnet'in, fâcirleri itibardan düşürüp korkutmak için olsa bile, iki menzile arasında bir menzile daha olduğunu kabul etmediğini, bu nedenle Ehl-i Sünnet'in zulme müsait olduğunu, üçüncü bir menzilenin daha olduğunu kabul etmenin onlara göre teslise eşdeğer olduğunu belirtmiş ve bu konudaki düşüncelerinden dolayı, Ehl-i Sünnet'i eleştirmiştir.³⁴² Hoca Kadri, Kur'an'ın aynı sayfasında bulunan;

“...Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar kâfirlerin ta kendileridir”³⁴³; “...Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zâlimlerdir”³⁴⁴; “...Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar fâsıklardır”³⁴⁵ ayetlerinin, kâfir, zâlim ve fâsık kimseleri aynı menzilede tutmakta olduğunu, bu ayetlerin zamanın alimlerince, “Zâlim kimselerin iman dairesinde tutuldukları ve zulüm isnadından emin oldukları” şeklinde yorumlandığını, oysa ayet-i kerimelerin manalarının açık olduğunu, Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyen kimselerin kâfir olduğunu belirtmektedir.³⁴⁶

³⁴¹ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 101.

³⁴² Nâsîh, *a.g.e.*, s. 102.

³⁴³ Mâide, 5/44

³⁴⁴ Mâide, 5/45

³⁴⁵ Mâide, 5/47

³⁴⁶ Nâsîh, *Zulm ü Adl*, s. 103.

SONUÇ

Jöntürklerin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Hoca Kadri Nâsîh'in hayatı, eserleri ve görüşlerini konu edinen bu çalışmanın birinci bölümünde onun hayatı ve eserleri, ikinci bölümünde ise görüşleri ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Hoca Kadri'nin kelâmî görüşleri incelendiğinde, onun Abdulhamid'i meşrû halîfe kabul etmediği ve bulunduğu dönemdeki siyasî düşüncelerin etkisinde kalarak halîfeye muhalefet ettiği görülmektedir.

Bu konudaki düşüncelerini, Asr-ı Saadet'ten sonra seçim kaidesinin bozulması ve halîfenin hilâfet şartlarını taşıyıyor olması gibi sebepleri delil göstererek isbatlamaya çalışmaktadır. Emevî ve Abbasî devirleri halîfelerini de eleştirmekle beraber özellikle kendisinin yaşadığı dönemde Osmanlı halîfesi sıfatına sahip bulunan II. Abdulhamid'in halîfeliğini gayr-ı meşrû ilân etmektedir. O da diğer Jöntürkler gibi Abdulhamid'in tahtından indirilmesinin gerektiğine, istibdad yönetiminin sona erdirilerek meşrutiyetin ilân edilmesiyle devletin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulacağına inanmaktadır. Kendi döneminde imâmetten bahseden hadis kitaplarının tedavülden kaldırılmasını tenkit eden Hoca Kadri bu dönemde kitaplara uygulanmakta olan sansürü de eleştirmektedir.

İlmiye'ye mensup bir kişi olan Hoca Kadri görüşlerini zaman zaman Ehl-i Sünnet'le Mu'tezile'nin görüşleriyle mukayeseli olarak vermektedir. Fakat eserlerinde yer alan karışık ve dağınık ifadeleri sebebiyle ilmî üslûptan uzaktır. Özellikle kader konusunda Sünnî ulemâyı eleştirirken halîfe ile bazı Müslümanların *"Bu azîz ve alîm olan Allah'ın takdiridir"* şeklindeki ayetlerin arkasına sığındıklarını ve ilâhî kadere güvenerek kötülüklerini işlemeye devam ettiklerini ifade etmektedir. Zaman zaman hadis tenkidi de yapmakta olan Hoca Kadri, Mu'tezile'nin Kaderiyye olduğunu bildiren ve Hz. Peygamber'e isnad edilen hadisin uydurma olduğuna dikkat çekmektedir. Bu görüşünü, Hz. Peygamber zamanında Kaderiyye fırkasının henüz zuhûr etmemiş olmasına dayanarak isbatlamaya çalışmaktadır. Kulun iradesinin mahlûk olmadığını ve

kişinin kendi yaptıklarından sorumlu olduğunu düşünen Hoca Kadri, bu noktada Ehl-i Sünnet'i yaratma vasfını kula nisbet etmekten kaçınması sebebiyle eleştirmektedir. Çünkü ona göre kul kendi fiillerini kendisi yaratmaktadır.

O, "Kıyametin çok yakın olduğu ifade edilerek Müslümanların himmetlerinin kırıldığını ve işlerinin düzeltilmesinin mehdîlere havale edilerek Deccal'in çıkacağına dair pek çok efsanelerin anlatıldığını" belirtirken bu sözlerin Yahudi ve Mecûsi reislerinin uydurmuş olduğu yalanlardan ibaret olduğunu ifade etmektedir.

Ru'yetullâh konusunda da Ehl-i Sünnet ulemâsından farklı düşünen Hoca Kadri, Allah'ın âhirette keyfiyetsiz olarak görüleceğini söyleyen ulemânın bu iddialarını delillendirme noktasında âciz kaldıklarını düşünmektedir. Zaman zaman Mu'tezilî bir müfessir olan Zemahşerî'nin görüşlerinden de istifade eden Hoca Kadri, Allah'ı yarattıklarına teşbih etmek kaygısından dolayı Ru'yetullâhı da reddetmektedir.

Selef alimlerinin ve İmam-ı Âzam'ın iman tariflerinin istihsana şayan olduğunu belirten Hoca Kadri, bu konuda özellikle iman-amel münasebetinin önemine dikkat çekerken İmam-ı Âzam'dan sonra gelen Ehl-i Sünnet ulemâsının imanı "*dil ile ikrar, kalp ile tasdik*" olarak tanımlamasını eleştirmekte, bu durumda amelin imandan hariç tutulması gerekeceğini belirtmektedir. O, ameli imandan bir cüz olarak kabul etmekte ve yalnız dil ile ikrar ve kalp ile tasdikin imana delil tutulamayacağını belirtmektedir. Bu durumda kişinin yapmak istediği kötülükleri rahatlıkla yapmaya devam edeceğini söylemekte, Mu'tezile ulemâsının imanı fiil-i vâcibât olarak tanımladığını ancak Ehl-i Sünnet ulemâsının bu delilleri dinlemediğini ifade etmektedir. Ayrıca o, amelsiz imanın müteber olamayacağını, öte yandan salih amellerin ahlâkı güzelleştirmede önemli bir etkisinin olduğunun da kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. İmanda artma eksilme konusuna gelince, bunun keyfiyetinin bilinemeyeceğini, Kur'an'da ayetleri tilâvet etmenin insanların imanını artırdığına dair zikredilen nassın inancın te'kidî ile salih amellerin artırılması anlamına geldiğini, ameli artırmadan tasdiki artırmanın anlamsız olduğunu sözlerine eklemektedir. Ona göre iman, amellerin artmasıyla orantılı olarak artmaktadır. Hoca Kadri, iman-amel, küfür, kaza ve kader, halku'l-Kur'an, büyük günah, zulüm, helâl rızık, Ru'yetullâh, Allah'ın ve kulların fiilleri gibi mühim meselelerin halledilerek Kur'an-ı Kerim'in faydalı bir şekilde tefsir edilmesi gerektiğini

belirtmektedir. Büyük günah işleyene şefa'at vaat edildiğine ve Ehl-i Kible'nin öyle kolay tekfir olunamayacağına dair hükümleri, insanların istediği kötülüğü işlemesine zemin hazırlayan sözler olarak değerlendirmektedir.

İmâmet ve hilâfete ilişkin görüşleri, siyaset başlığı altında ele alındı. Hoca Kadri, müstebid olarak suçladığı II. Abdulhamid'in hilâfetini geçersiz kabul etmektedir. Zaman kaybetmeden Meşrûtiyet'i ilân etmesini istediği halîfeye muhalefet etmek için risaleler yayınlamakta ve ulemâyı halîfeye muhalefet etmeye davet etmektedir. Ayrıca Türkiye'de resmî bir halîfelik makamının olmadığını söylemektedir. Sultan Selim'in yaptığı en büyük kötülüğün halîfeliği Türkiye'ye getirmek olduğunu belirten Hoca Kadri, bu durumun İslâm ülkelerine verdiği zararların tamirinin mümkün olmayacağını belirtmektedir. Hulefâ-yı Raşidîn gibi hilâfet şartlarını taşıyan kimseler olmadıkça milletin fâsid hilâfet taraftarlarını istihkâr etmesi ve kendi dinî ve dünyevî işlerini halletmesi gerektiğini söylemektedir.

Meşrûtiyet ve şûra kavramlarının önemine de değinen Hoca Kadri, seçimle iş başına gelecek milletvekillerinden oluşan bir parlamentoya ihtiyaç olduğunu ve padişahın Kanun-i Esasî'yi bir an önce ilân etmesi gerektiğini belirtmektedir. O, Türkiye'nin halîfelik postuna bürünerek İslâm'ın tek koruyucusu gibi hareket etmesinin meydana getirdiği zararların tamirinin mümkün olamayacağını ifade ederken, diğer taraftan eğitim-öğretim, kadın hakları gibi meselelerde dinin gelişime açık olduğunu ve beşerî ilerlemeyi engellemeyeceğini belirtmektedir. Kadınların erkekler gibi çalışmalarının gerektiğini belirtmekte ve Müslüman bir bayanın Hristiyan bir erkekle evlenebileceği konusundaki düşüncesiyle diğer Ulemâdan farklı bir görüş ortaya atmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMED B. HANBEL**, *el-Müsned*, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el- Müsned*, I-XX, Kahire: Darû'l-Hadis, 1995.
- AKÜNAL, Dünder**, “Jöntürk Gazeteleri” *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- AHMED, Feroz**, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, trc. Nuran Yavuz, İstanbul Kaynak Yayınları, 1971.
- ALİ el-KÂRÎ**, *Şerhi'l-Fıkhı'l-Ekber*, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Minehü'r-ravzi'l-ezher fî Şerhi'l-Fıkhı'l-Ekber*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998.
- BANARLI, Nihat Sami**, *Yahya Kemal'in Hatıraları*, İstanbul: Baha Matbaası, 1960.
- BAYUR, Hikmet**, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- BEYÂZÎ, K. Ahmet**, *İşârâtu'l-Merâm*, Kemaleddin Ahmed el-Beyâzî el-Hanefî, *İşârâtu'l-Merâm*, Kahire: Mustafa el-Babi el-halebi, 1949.
- BİRİNCİ, Ali**, *Tarihin Gölgesinde-Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
-*Tarih Uğrunda*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- BUHÂRÎ**, *Sahîh-i Buhârî*, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâîl el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), I-XVI, İstanbul: Ötüken, 1987.
- CÜRCÂNÎ**, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Ebû'l-Hasen Seyyid Ali b. Muhammed b. Ali, *Şerhü'l-Mevakıf*, (tsh; Ebû Firas Bedreddin el-Na'sanî), Kum: İntişarât-ı Şerif er-Radi, 1991.
- CÜVEYNÎ**, *el-İrşâd*, Ebu'l-Meali İmâmu'l-Harameyn Rükneddin Abdülmelik, *el-İrşâd ilâ Kavâidi'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikad*, (thk; Muhammed Yusuf Musa), Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 1950.
- DOĞAN, İlyas** “Osmanlı Aydınlarında Tanzimat Sonrası Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar,” www.dicle.edu.tr/dictur/suryayin/khuka (Erişim: 22.10.2006)
- EBÛ DÂVÛD**, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd Terceme ve Şerhi*, (hızr. Necati Yeniel, Hüseyin Kayapınar, Necat Akdeniz), I-XII, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1988.
- GAZZÂLÎ**, *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, V, Beyrut: Dâru'l-Hayr, 1997.

- EMRE, Ahmet Cevdet**, *İki Neslin Tarihi: Mustafa Kemal Neler Yaptı*, (nşr; İbrahim Hilmi Çığıracan), İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960.
- ERSOY, Mehmet Âkif**, *Safahat*, (hızr; M. Ertuğrul Düzdağ), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- EŞ'ARÎ**, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Ebu'l Hasan b. Ebû Bişr Ali b. İshak el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, (tsh; Helmut Ritter), İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1930.
- FİRÛZABADÎ, Muhammed**, *Kâmûsu'l-Muhît*, Ebu't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firûzabadî, *Kamusû'l-muhît*, (çev; Asım Efendi), İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, H. 1305 / M.1886.
- GÜZEL, Şehmus**, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- HAKKI, İzmirli İsmail**, *Yeni İlmi Kelâm*, İstanbul: Darülfünûn İlahiyat Fakültesi, 1340-1342.
- HANİOĞLU, M. Şükrü**, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük*, C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- HARPUTÎ**, *Tenkîhu'l-Kelâm*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330.
- İBN MÂCE**, *Sünen-i İbn-i Mâce*, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi*, (trc: Haydar Hatipoğlu), I-X, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1983.
- İBN MANZÛR**, *Lisânu'l-Arab*, Ebu'l-Fazl Cemaleddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Daru's-sadr, (t.y.)
- İBN TEYMİYYE**, *er-Risâletü't-Tedmüriyye*, Ebu'l-Abbas Takıyyuddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecdiddîn b. Abdüsselâm b. Teymiyye, *er-Risâletü't-Tedmüriyye*, (çev. Ulvi Murat Klavuz, *Tevhid Risalesi*), İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.
- İMAM-I MÂLİK**, *el-Muvatta'*, Mâlik b. Enes, (çev. Ahmet M. Büyükçınar, Yaşar Erol, Ahmet Arpa, Durak Pasmaz, Abdullah Yücel), II, İstanbul: Al-Tuğ Yayınları, 1982.
- KARA, İsmail**, "Ulemâ siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak", *Divan*, sy. 4, 1998.
-*Hilâfet Risaleleri, II. Meşrutiyet Devri*, İstanbul: Klasik yayınları, 2004.
-*İslâmcıların Siyasî Görüşleri, I Hilâfet ve Meşrutiyet*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1993.

KEMAL, Yahya, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü, 1973.

.....*Tarih Muhasebeleri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü, 1975.

KILAVUZ, A. Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993.

KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Tan Matbaası, 1948.

.....*Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Çeltüt matbaası, 1959.

KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyetten Önceki Türk kadını*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1992.

MACİT, Nadim, *Jöntürklerin Din ve Siyaset Yorumları*, Amsterdam: Turkish Dutch Akademicians Associaton, 1999.

MARDİN, Şerif, *Jöntürklerin Siyasî Fikirleri*, 1895-1908, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.

MÂTURÎDÎ, *Kitâbu't-Tevhîd*, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (thk; Fethullah Huleyf) İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1979.

MUHAMMED ABDÜLHADÎ EL-MISRÎ, Ehl-i Sünnet Cemaatinin İtikâdi Özellikleri, İstanbul: Guraba Yayınları, 1994

MÜSLİM, *Sahih-i Müslim*, Ebû'l-Hüseyin el-Küşeyrî en-Nişâburî Müslim b. el-Haccac, (nşr; Muhammed Fuad Abdulbaki), Kahire: Dâru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.

NÂSİH, Mehmet Kadri, “el-Ulemâ-u veresetu'l-enbiyâ”, *Kanun-ı Esasî*, birinci sene, nu. 17, ss. 3-5.

.....*İstinsâf*, (Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, No. 106)

.....*Sarâyih*, (Topkapı Sarayı Müzesi, Sultan Mehmet V, Teyral Kütüphanesi, No. 31787/946-45, ayrıca Belediye İnkılâp Kütüphanesi, Muallim Cevdet Koleksiyonu, No. K. 2138)

.....*Zulm ü Adl*, (Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, No. 105)

OKAY, M. Orhan, *Mehmed Akif, “bir Karakter heykelinin anatomisi”*, Ankara: Önder Matbaası, 1989.

PREPOROD, *ilmijje u SRBIH*, VIII/1977, Sarajevo 8(159)

SÂBÛNÎ, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, Nûreddîn Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, (Mâturidiyye Akaidi, çev. Bekir Topaloğlu), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.

ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, Muhammed Abdu'l-Kerim İbn. Ebî Bekr Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk; Abdu'l-Aziz Muhammed el-Vekil), III, Kahire: Müessesetu'l-halebi, 1968.

TAFTÂZÂNÎ, Ebu'l-Vefâ et-Taftâzânî, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980.

TANYOL, Cahit, *Hoca Kadri Efendi'nin Parlamentosu*, İstanbul: Kaya Matbaacılık, 2003.

TEVETOĞLU, Fethi, "İttihad ve Terakki Cemiyeti" *Türk Ansiklopedisi*, Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1972.

TİRMİZÎ, *Sünen-i Tirmizî*, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Silemî, *Sünen-i Tirmizî*, (çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu), I-VI. İstanbul: Yunus Emre Yayınevi, ts.

TUGAY, Asaf, *İbret*, C. II, İstanbul: Yörük Yayınevi, 1962.

.....*İbret: Abdulhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, C. I, (İstanbul: Okat Yayınevi, t.y.)

TÜRKÖNE, Mümtaz, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya: Selçuk Yayınları, 1966.

ZEMAŞERÎ, *el-Keşşâf*, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, (thk; Âdil Ahmet, Ali Muhammed), I-IV, Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1998.

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Dilek Korkmaz
Anabilim Dalı : İlâhiyat
Bölüm : Kelâm
Tez Danışmanı : Prof. Dr. İlyas Çelebi
Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans – Aralık, 2006

ÖZET

HOCA KADRİ NÂSİH'IN HAYATI ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

Jöntürklerin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Hoca Kadri Nâsîh'ın hayatı, eserleri ve görüşlerinin incelendiği bu çalışmanın birinci bölümünde Hoca Kadri'nin hayatı ve eserleri, ikinci bölümde ise görüşleri ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Eserlerinde yer alan kelâmî görüşlerini incelendiğinde Abdulhamid'i meşrû halîfe kabul etmediği anlaşılan Hoca Kadri'nin, bulunduğu dönemdeki siyasî düşüncenin etkilerini yansıttığı görülmektedir. Osmanlı halîfesi sıfatına sahip bulunan II. Abdulhamid'in halîfeliğini gayr-ı meşrû ilân etmektedir. Zira o da diğer Jöntürkler gibi Abdulhamid'in tahtından indirilmesinin gerektiğine, istibdad yönetiminin sona erdirilerek meşrutiyetin ilân edilmesiyle devletin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulacağına inanmaktadır. Kendi döneminde imâmetten bahseden hadis kitaplarının tedavülden kaldırılmasını tenkit eden Hoca Kadri, kitaplara uygulanmakta olan sansürü de eleştirmektedir. Meşrûtiyet ve şûra kavramlarının önemine de değinen Hoca Kadri, seçimle iş başına gelecek milletvekillerinden oluşan bir parlamentoya ihtiyaç olduğunu

ve padişahın Kanun-i Esasî'yi bir an önce ilân etmesi gerektiğini belirtmektedir. Ulûhiyet, İman-amel birlikteliği, irade, kader, Allah'ın Âhirette görülecek olması, şefaat gibi önemli kelâmî meselelerde Mu'tezile'nin görüşünü benimsediği açıkça görülmekte olan Hoca Kadri, Mu'tezile'nin görüşünü Ehl-i Sünnet'le mukayese ederek vermektedir. Hoca Kadri, iman-amel, küfür, kaza ve kader, halku'l-Kur'an, büyük günah, zulüm, helâl rızık, Ru'yetullâh, Allah'ın ve kulların fiilleri gibi mühim meselelerin halledilerek, Kur'an-ı Kerim'in faydalı bir şekilde tefsir edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Eğitim-öğretim, kadın hakları gibi meselelerde dinin gelişime engel olmadığını belirtmektedir.

GENERAL INFORMATION

Name	: Dilek Korkmaz
Discipline	: Theology
Department	: Islamic Theology
Thesis Advisor	: Prof. Dr. İlyas Çelebi
Type and date of Thesis	: Post Graduate – December, 2006

SUMMARY

THE LIFE AND WORKS HODJA KADRI NÂSİH'S

In the first part of this thesis, the life and work of Hodja Kadri Nasih, one of the most important figures of the Young Turks, are presented, and in the second part his views are discussed. When the Islamic theological views in his works are studied, it is revealed that Hodja Kadri did not admit to Abdulhamid II as being a legitimate caliph, and these views are a reflection of the effects of the political thinking at the time. He declared Abdulhamid's title of Ottoman caliph to be illegitimate because, like the other Young Turks, he too believed that Abdulhamid had to be dethroned. He believed the nation would get out of its current situation by ending the tyranny and declaring a constitutional monarchy. Hodja Kadri was critical of the withdrawal from circulation during his time of the hadith books, which discuss imamate, and of their censorship. Hodja Kadri mentioned the importance of the concepts of Constitutional Monarchy and Council, and the necessity of a parliament consisting of members acceding by election, and that the Sultan needed to establish a Constitution as soon as possible. He openly adopted Mu'tezile's views about some significant Islamic issues like Divinity,

togetherness of faith and deed, willpower, the revelation of Allah in life to come, and intercession; and he gave Mu'tezile's views by comparing them with Ehl-i Sünnet (the followers of the Prophet Mohammed who are guided by the Koran and the Sunna). He stated that the Koran should be interpreted in a useful way by solving the significant issues like faith and deed, blasphemy, administration of justice and destiny, halku'l-Kur'an (the intellectual dispute between those who believe the Koran was created and the those who reject this belief) , mortal sin, cruelty, permissible livelihood, Ru'yetullâh (revelation of Allah), and the deeds of Allah and mortals. He stated that religion does not prevent development in issues like education, schooling and women rights.